ВАСИЛЬ ЯРЕМЧУК

У ЛАБЕТАХ ДОЛІ

СПОГАДИ

Львів
Видавництво “Край”
2007

ББК 63.3(4УКР)43
Я 132

Книга спогадів Василя Яремчука “У лабетах долі” друкується після його смерті. Автор усе життя носив у серці спогади про свою юність, про роки підпільної боротьби у рядах УПА, та найтяжчим тягарем були приховані від тодішньої совєтської громадськості згадки про жахливі роки в засланні у таборах Гулагу – у Норильську.

Василь Яремчук написав ці спогади тоді, коли Україна нарешті стала Незалежною державою. Мрія його видати книгу для нащадків здійснилася лише тепер. Розповідь не перевантажена філософією, у ній все просто, як було у житті сотень тисяч українців, котрі свої найкращі роки віддали страшним сталінським таборам. Тут спомини про тих російських “братів”, котрі змушували різні національності в нелюдських умовах важко працювати, голодувати і мерзнути.

У цій книзі – життя без прикрас. Але вся розповідь проникнута не лише описами буття каторжан, а й великою любов’ю до свого народу, України, бажанням працювати на своїй вільній землі…

Усім рідним, знайомим, нащадкам, усім, хто не знає і не знатиме сталінських репресій і жорстокості енкаведистської совєтської системи.

© Василь Яремчук, 2007

ISBN 978-966-547-255-1

Присвячую
борцям національно-визвольної
боротьби,
які віддали своє життя
за Україну, за її Волю!

Василь Яремчук

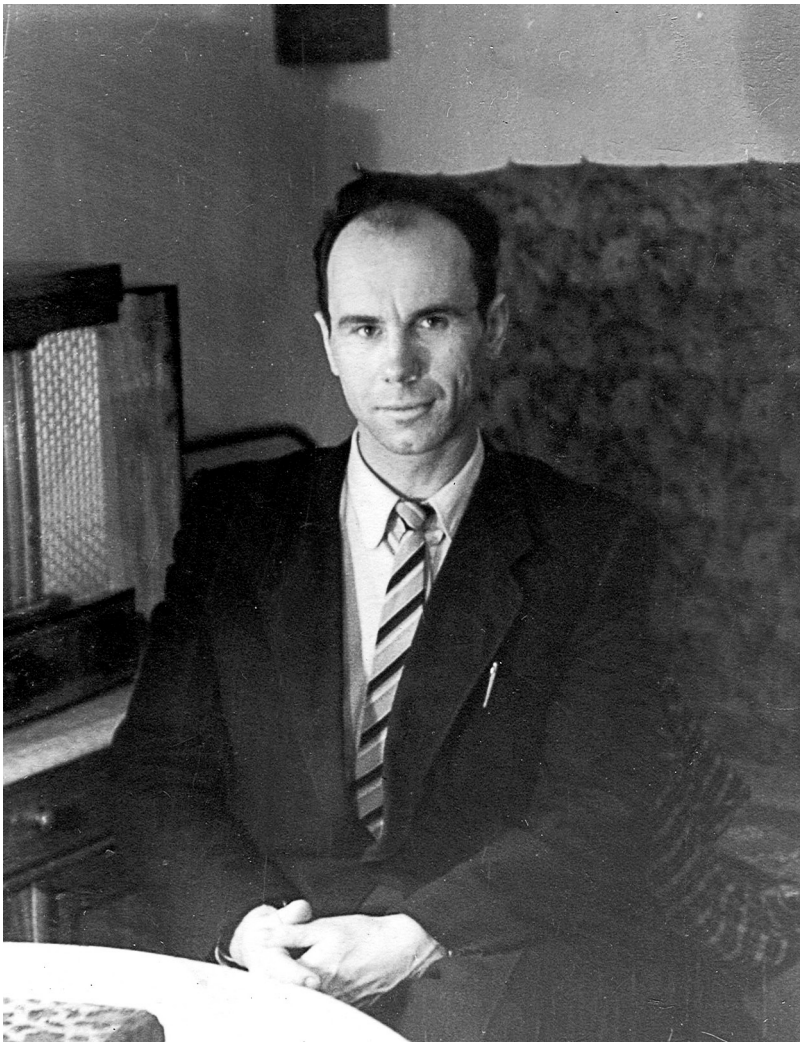

В. Яремчук.
Норильськ, 1957 р.

Свідомість – твій нагай, ти на останній грані.
Нехай тремтить кістяк, струмує з плоті кров,
Лети й борись, зализуючи рани,
Вставай і падай переможно знов...
Е.Верхарн

ВІЙНА – НАДІЯ НА КРАЩЕ...

Знову війна 1941 року перериває моє навчання, та не тільки моє, а й всієї молоді України. Нові окупанти, на цей раз німці, зберігаючи маску «культурних окупантів», дозволяють з першого вересня відкрити школи. Фронт покотився далеко на схід. Нам, школярам, вдалося сяк-так закінчити шкільний рік. Тут окупанти показують свої зуби. Оголошують наказ, що всі школи, всі навчальні заклади закриваються.

Місто Рівне німці проголошують столицею України, випускають українські гроші – карбованці. Українська творча інтелігенція згуртовується у Рівному. Виходить українська газета «Волинь» – її редагує Улас Самчук. Тут і знаменитий довоєнний видавець зі Львова – Іван Тиктор. Розуміючи трагічне становище молоді, українська інтелігенція клопоче перед окупаційною владою дати можливість підліткам закінчити середню освіту. Німці, бавлячись у лібералів, задовільняють прохання українського суспільства, дають дозвіл на відкриття тримісячних «матуральних курсів». Програми «курсів» за три місяці осилити неможливо. Добавляють ще місяць, потім ще місяць. Здаємо матуру, видають нам папірці.

Під час навчання і після «курсів» думаю, що всі, а, можливо, частина допомагають підпільникам у їхній праці. Я ходжу на квартиру свого земляка Арсена Бондарчука, працюю на ротаторі. Робота була така інтенсивна, що я ні разу не прочитав тексту, який виходив з ротатора.

Бондарчук з сусіднього села Даничева, старший від мене, не підозрював, що я його земляк і знаю його. Він давав мені завдання, а сам ішов по своїх справах. Після приходу більшовиків 1939 року еміґрував. На еміґрації закінчив у Данцінґу авіаційний інститут. З приходом німців в Україну вернувся і одразу пішов у підпілля, активно працював. Одного дня нам сказали, що до Рівного, столиці України, приїздить рейхскомісар Кох. З цієї нагоди готувалась велика імпреза. Я пішов на площу перед палацом резиденції рейхскомісара. Площа була заповнена народом. Нарешті сказали, що вже приїхав. Він ішов у супроводі охорони, а хор зустрічав його величавою українською піснею-маршем «Засяяло сонце золоте...» подільського композитора Недільського. Мелодія, слова – перлини української поезії. Від емоційного збудження у мене з очей котилися сльози. Думав: «Боже Великий, і доки Ти нас будеш карати, доки ми будемо зустрічати всяких окупантів перлами нашого Духа? Коли, нарешті, так зустрінемо своїх героїв?!» Згодом з'ясувалося, що то був не Кох, а один із його заступників. Мені було байдуже, хто то був, адже це був окупант.

У кінці липня 1942 року, після закінчення «курсів», наш гурт молоді, а саме: Забужко, Демчук, Демчук Олексій з Холмщини, Границька Тамара, Границька Віра, мої односельчанки і я, пізніше до нас приєдналися ще Віра з с. Копитова і Віра з с. Бубона (Корця), вирішили їхати по Україні і шукати навчальні заклади, де можна було б продовжувати навчання. Ми тоді чомусь не розуміли реальності німецької окупації. Сіли на залізничній станції Рівне на поїзд і поїхали до Києва.

Приїхавши до Києва, в першу чергу пішли подивитися на «величаві» руїни Хрещатика, котрі залишилися після варварського вибуху, здійсненого агентами НКВД 1941 року. 17 вересня радянські війська залишили Київ. Захист столиці ліг на «ополченців» (воєнізована цивільна охорона). Вранці 18 вересня «ополченці» спалили міську електростанцію. 19 вересня, відходячи з міста, «ополченці» висадили в повітря мости через

Дніпро.

Увійшовши в місто, окупанти зайняли найвидатнішу частину Києва – Хрещатик, і прилеглі до нього вулиці, територію, щойно звільнену совєтською елітою, що втекла – партійними урядовцями, НКВД, артистами тощо. Пополудні 24 вересня будинок на розі Хрещатика і вулиці Свердлова № 2 вибухнули. Кілька хвилин пізніше вибухнув будинок Гранд-готелю в тому самому кварталі, між вулицею Свердлова й площею Калініна (там містився штаб німецької армії). Центр міста був підмінований, вибухи тривали всі наступні чотири доби, а тоді почалися пожежі. Більшовицькі партизани підпалювали також житлові будинки. Партизани саботували гасіння вогню, і пожежа тривала майже два тижні.

Під час пожежі німецькі сапери познаходили й витягли тонни ТНТ (вибухова речовина) з-під ряду будівель, вибухівки були у музеї Леніна, будинку Театру опери та балету, Штабі української військової округи, будинку НКВД в Липках, будинку Державного банку та низки житлових будинків. 3 листопада 1941 року злетів у повітря Успенський собор Києво-Печерської Лаври – наша святиня, один з найдревніших храмів (1073-1078 роки заснування).

Москва оправдовувалась, та й тепер ще забиває людям баки, що Хрещатик зірвали німці. Все-таки, які ті німці дурні, захопили Київ, з мінімальними втратами для міста, на центральній головній магістралі – Хрещатику в найкращих будинках розмістили свою окупаційну владу, військові штаби і таке подібне, і тут же заложили вибухівку і все висадили в повітря разом з владою, в якій втілена вища арійська раса. Де тут здоровий глузд, де тут логіка?!

Нема таких окупантів, щоб нищили матеріальні цінності тоді, коли ті цінності були в їхніх руках, тим паче зі своїми людьми. То тільки більшовики в Україні нищили все українське, все те, що перешкоджало їм проводити політику «інтернаціоналізму» чи русифікації. Сорок років після подій на Хрещатику

імперіалісти винайшли нейтронну бомбу, яка знищує все живе, а матеріальні цінності лишаються незайманими. Збагачення – суть імперіалістичної окупації.

Оглянувши «величаві» руїни Хрещатика, ми пішли знайомитись із Києвом. На одній із вулиць ми зустрілись з гуртом молодих киянок. Розговорилися з ними українською, вони до нас – російською. Питаємо: «Хто ви по національності?» Відповідають: «Украинцы». «Чому говорите російською мовою?» – «Ми так привикли!» Такий печальний діалог.

Біля Володимирського собору на вулиці зустрілись з жінкою, яка продавала листівки з видами Києва (у мене зберігаються ті поштівки, хоч минуло вже півстоліття). Під час розмови з жінкою з'ясувалося, що вона – дружина професора Зерова – творця українського неокласицизму. Вона багато оповідала про Зерова і його друзів. Десь випадково зустрілися з нашим ровесником студентом індустріального інституту (я вперше почув, що є і такі інститути), прізвище його Цар. Він і став з тієї пори нашим гідом. Цар знав добре Київ, тож скрізь нас поводив. На пам'ятку ми сфотографувались над Дніпром, на Володимирській Гірці, на тлі відомого пам'ятника Великому князю України.

Першого серпня – день пам'яті Великої доньки України – Лесі Українки. У цей день у концертному залі Київського технікуму зібрались кияни. Була виголошена доповідь про Велику доньку України. Студенти показали декілька інсценівок з творів Лесі Українки. На сцені серед почесних людей сиділи дві сестри Лесі, вже немолоді жінки. Вони поділилися з публікою спогадами про свою геніальну сестру. В залі не густо було людей. Поруч зі мною сидів літній чоловік. Ми з ним розмовляли. Я, між іншим, запитав його: «Чому то так, що у Києві, у столичному граді, розмовляють російською мовою?» Він: «То тепер ще добре, а от в 1917 році тут був тільки я українець і ще один! Тепер добре».

Цар нас водив ще до кількох вищих закладів, але вони всі були недіючими. Хоч персонал якийсь там зберігався. Нам порекомендували їхати до Вінниці, адже Вінницький медичний

інститут вважався найкращим у колишньому довоєнному Радянському Союзі. Ми усі гуртом й поїхали до Вінниці. Цар залишився в Києві.

До Вінниці приїхали вже надвечір. Пішли шукати нічліг. Знайшлися добрі люди і ми в них переночували. Запам'яталося, що у тих людей багато було груш і яблук. Вони нас пригостили. Господарі оповідали, що у Вінниці відкрили великі могили з трупами покатованих чекістами людей. З кінця 1937 по 1938 рік було закатовано близько дванадцять тисяч людей. Наступного дня ми пішли до тих розкопаних могил. Були відкриті (розкопані) великі квадратні ями, устелені трупами. Запам'ятався труп ще молодого чоловіка в білій сорочці. Враження таке, нібито він щойно вмер. Над могилами ходило багато людей. Нам оповідали, що багатьох вдалося впізнати. Рідні впізнавали синів, дочок, дружин, чоловіків. На ту пору працювала міжнародна комісія, яку викликали німці. Ми бачили членів тієї комісії, в яку входили офіцери, крім німців, італійські, японські, якісь інші (на національних відзнаках я не розумівся).

У Вінницькому медичному інституті нам порекомендували поїхати до Кам'янця-Подільського. Там є стоматологічний факультет. Вже у Києві ми сіли на поїзд і поїхали до Фастова. У Фастові на станції запитали німецьких солдат, як нам проїхати до Кам'янця-Подільського. Німецький підофіцер показав нам воєнний ешелон, завантажений воєнною технікою і сказав, щоб ми сідали на нього. Ми залізли у вантажні вагони-платформи, посідали поміж гарматами. Виявилось, що обслуговують ешелон румуни. При перевірці патруль знайшов нас між гарматами і наказав негайно залишити ешелон. Ніякі наші просьби не допомогли. З румунами тяжко було домовитись. З німцями в таких випадках було легше. Залишили наші насиджені місця і пішли ночувати на вокзал, а вранці сіли на пасажирський поїзд і поїхали до Кам'янця-Подільського. У поїзді їхало дуже багато військових: мадярів, румунів. Мадярські офіцери були одягнені, характерно, у галіфе, а на ногах, замість чобіт були туфлі. Для

мене така композиція була трохи незвичною.

Вся наша група сиділа в одному купе. До нас підходили румунські солдати і по-жебрацькому просили: «Пан, дай хлеба». У нас був запас харчів, які ми взяли з собою, вибираючись у далеку дорогу. В час війни з харчами були труднощі. Ми це розуміли. Румунам давали «ради Бога», а в душі лишався тяжкий осад. Думалося: такі завойовники (німці тоді ще йшли вперед, а разом з ними і румуни), а просять кусок хліба, тому що голодні.

Приїхавши до Кам'янця-Подільського ми не знайшли ніякого стоматологічного факультету. На цьому наше "студентство" закінчилося і потрібно було повертатися додому. Та все ж у Кам'янці-Подільському познайомилися з цим стародавнім містом. Пішли на річку Смотрич, ліву притоку Збруча, цього вічного внутрішнього кордону, що ділив українську землю між загарбниками. Тут над Смотричем оглянули знаменитий турецький міст. Природний ландшафт Кам'янця-Подільського дуже гарний. Посиділи над річкою, вмилися і пішли на залізничний вокзал. Тут формувався поїзд на Київ. Ми купили квитки і зайняли свої місця у купе. Скоро поїзд рушив.

На одній станції до вагонів поїзда зайшла німецька польова жандармерія і стала перевіряти у пасажирів документи. При перевірці документів наказали нам зійти з поїзда. Ми зійшли, не розуміючи, у чому причина. Німці нас так скоро виганяли з вагонів, що Віра Границька з поспіху забула свою торбинку, в якій лишилася дуже гарна турецька хустка. Завели нас жандарми до приміщення залізничної станції. В кінці кінців нам удалося порозумітися з німцями і з'ясувалося, що нас зняли з поїзда тому, що ми не мали документів на переїзд кордону. Ми і не підозрювали і взагалі не знали, що там існує кордон між Німеччиною і Румунією. Ми ж то думали, що в Україні, на своєму Поділлі, а вийшло, що ми за кордоном у Румунії. В заміну за румунського вояка, який просив у нас у вагоні: «Пан, дай хлеба!» і нафту Гітлер віддав під румунську окупацію й експлуатацію нові полоси українських земель по ріку Буг, – Одеську об-

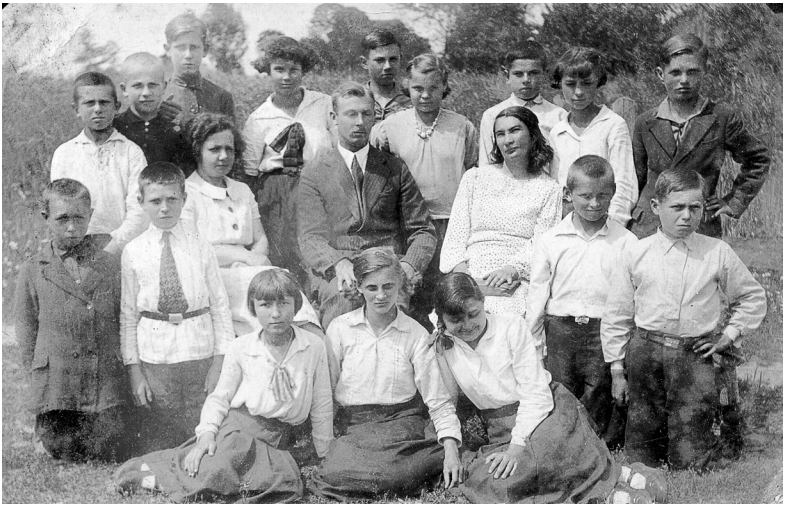

Василь Яремчук (стоїть на задньому плані п'ятий) серед учнів сільської школи с. Даничева. 20 квітня 1936 р.

Батько Василя Яремчука Адам, молодша сестра Меленіна (друга зліва), мати Наталія (з дому Якобчук). Фото 1936 р.

Колишня міська Дума на Хрещатику.
Зруйнована у другу світову війну.

Центральна магістраль Києва Хрещатик поч. XX років.

Центральна магістраль Києва Хрещатик 1941 року.

ласть і частину Миколаївської і Вінницької. Цей терен названо «Трансністрією», що творила окрему адміністративну одиницю... Жандарми відвели нас до якогось невеликого приміщення і наказали там чекати. Прийшов якийсь німецький офіцер подивитися на нас – таких злочинців. Розговорились з офіцером, пояснили, що ми студенти і таке подібне. Офіцер віднісся до нас з симпатією. Оповідав, що в нього також є син, наш ровесник, показував нам його фотографію, що він студіює в Данцінгу, але скоро йому доведеться йти на фронт. Офіцер пообіцяв, що скоро буде їхати залізнична лімузина і він нас відправить до Вінниці. Коли він пішов, ми почули сильні зриви-вибухи. Мені подумалося, що то більшовицька авіація бомбить якийсь об'єкт. Однак поблизу був кам'яний кар'єр і зривали каміння. Незабаром під'їхав вагон-лімузина. Офіцер скомандував нас взяти до вагона. Вагон був переповнений людьми і ми з великими зусиллями запхались до нього.

У Вінниці знову сіли на залізничні платформи, які йшли на захід пустими і приїхали до Рівного. На станції Рівного ешелон не зупинявся, тільки трохи притишив хід, і ми всі на ходу скакали на придорожній гравій. Дівчата не відставали.

Вже сонце стояло на заході, коли ми поверталися додому в своє село, до якого було всього п'ятдесят п'ять кілометрів. У хату зайшов о третій годині ночі...

ЗА ЗОРЕЮ!

Навесні 1942 року події стали розвиватися бурхливо. Вже з пізньої осені 1941 року активно діяла повстанська «Поліська Січ» на чолі з «Тарасом Бульбою». ОУН активно організовувала відділи самооборони. На початку весни 1942 року Москва почала активно закидати в поліські ліси партизан-парашутистів. Під час німецько-совєтської війни, якої дуже чекали усі люди з надією, що життя зміниться на краще, з надією на волю, ніхто

не хотів воювати, тому що не було за що віддавати своє життя і здоров'я. З перших днів війни усі червоноармійці стали здаватися у полон до німців. Здавалися цілими полками, дивізіями, арміями. Такий розвиток подій поставив німецьке воєнне керівництво в тяжке становище.

У планах німецької воєнної стратегії таке не передбачалось. Для німців це було сюрпризом, яким вони не зуміли скористатися. Навпаки, проблема полонених поставила їх перед безвихіддю. Німці не знали, що робити з такою масою народу. Крім того, що їх треба було годувати, ще треба було їх охороняти значній кількості військовослужбовців, а вони потрібні були на фронті. З перших початків дуже багато совєтських бійців прямо дезертирували з лав Червоної армії, або і втікали з німецького полону. Тут, на окупованих територіях, ці «пленні» розбрелися по всій Україні. Українці вернулися до своїх домівок, а інші національності пристали до вдовиць та «солдаток», які не могли жити без «хлопа», у яких не вистачало душевних сил дочекатися свого чоловіка.

У такій ось ситуації Москва приступила до організації своєї партизанки. Одним із завдань партизан-парашутистів було вербувати або і забирати насильно колишніх червоноармійців, теперішніх «полонених», переважно росіян, до своїх партизанських «отрядов». Партизани-парашутисти цих так званих «пленних» або забирали, безпосередньо у свої відділи до лісу, або вербували до співпраці, лишаючи їх на місці тимчасового проживання як сексотів. При такому розвитку подій виникла серйозна загроза для українського населення на території, окупованій німцями. Німці грабували, вбивали, вивозили в Німеччину на роботу, переважно молодь, а тут з'явилися ще одні «старі московські окупанти».

У Великий Піст, на Поклони, я пішов до своєї церкви. У ній було багато молодих і старих чоловіків. Стояли гуртами і розмовляли поміж собою. Я підійшов до одного з гуртів. Герман, мій далекий родич, говорив хлопцям: «Вже є! Появилися! У Великій Клецькій вже грабували людей! Треба негайно їхати, треба їх

прогнати!» Як згодом з'ясувалося, у них вже був організований відділ самооборони, на чолі якого стояв Герман. Хлопці поїхали і, пізніше я довідався, що один з них у бою з совєтськими партизанами загинув. То був Гриша Войтович Самуїлів. Він був на еміґрації в Німеччині, вже з приходом німців вернувся додому. Гриша мав дівчину Любу Ревко. Ніхто не знав, де дівся Гриша. Любі сказали, що поїхав по справі до Німеччини. Безумовно через певний час усі знали, що Гриша загинув у бою.

Після Великодня я поїхав до Рівного. Тепер, протягом літа почастішали напади на німецькі районні комісаріати. Вони не мали військової охорони. Німці не знали, хто нападав на їхніх комісарів. Напади здійснювалися вночі відділами повстанців, яких до ранку вже не було. Всі хлопці, які вночі були повстанцями, вдень вдома працювали на господарці. Впродовж літа у всіх районах вже не було німецької влади. У нашому Межиріцькому районі чогось задовго задержувався комісар. У нього перекладачем працював Іван з с.Топчі. Іван також був на еміграції і у війну вернувся. Прийшла черга і на межиріцького комісара. Вночі хлопці оточили його будинок і розбудили його. Він зрозумів в чому справа. Схопив свого кріса і вибіг на ґанок. Тут віч-на-віч зустрівся з своїм перекладачем і гукнув: Iwan! Пролунав постріл і комісар повалився додолу. Організації для підпільної роботи треба було багато грошей. Де їх взяти? У німецьких установах працювало багато наших дівчат і хлопців. Всі вони мали відповідні завдання.

Одного дня мені сказали, що завтра німці будуть перевозити гроші з Рівного до Костополя. У Рівному знаходився державний банк України. Була задумана акція «Каса» на вилучення тих грошей. Мені треба було брати участь у тій акції. Однак я дістав чергове завдання і виїхав на кілька днів з Рівного на села. Коли повернувся до Рівного, то акція з грішми вже була виконана.

Мені оповідали: «Група з хлопців, переодягнених у німецьку військову форму на чолі з «німецьким офіцером» ще напередодні вночі виїхали на трасу Рівне – Костопіль, яка більшою частиною

проходила лісами. Заздалегідь було вибране відповідне місце, зручне для такої операції. Десь у полудень на трасі появилась німецька військова вантажна автомашина (буда) в супроводі озброєних військових мотоциклістів. Передні мотоциклісти були пропущені. Назустріч машині вийшов той самий «німецький офіцер» з червоною пов'язкою на рукаві, з гагленкройцем. Відповідним жестом зупинив автомашину. Хлопці блискавично накинулись на конвой, німецьких вояків зв'язали, інші хлопці винесли з машини грошові мішки і завантажили на зарання підготовлені підводи. Водієві запропонували їхати навздогін ескорту мотоциклістів. Усіх конвоїрів поприв'язували до дерев у лісі, а зброю навантажили разом з міхами на підводи і поїхали своєю дорогою. Ще ті німецькі офіцери (один наш, а інший – той, що супроводив касу) мали між собою такий діалог (на німецькій мові): той питає нашого: «А хто ж мені заплатить такі гроші?» Наш: «Сталін прийде і заплатить!» Неймовірно вдало була виконана операція «Каса».

Якось Іван Топчанський сказав, щоб я з ним поїхав у штаб «Бульби», аби відвезти туди старого петлюрівського офіцера. Іван у Рівному мав свої, дуже добрі, коні. Вночі ми повезли офіцера у розташування штабу «Поліської Січі». Там вперше і востаннє я побачив самого «Бульбу», більше я з ним не зустрічався. Там же зустрів недавнього редактора рівненської газети «Волинь» – Мисечка. Головним редактором рівненської газети «Волинь» від осені 1941 року був Улас Самчук, але згодом німці його арештували і на слідство вивезли до Німеччини, звідки він уже не повернувся.

У жовтні 1942 року німці арештовують у Рівному Скрипника Степана. Коли він сидів у тюрмі на Грабнику, то ми організували демонстрації проти того арешту. Німці для «святого спокою» вивезли Скрипника до в'язниці у гестапо в Чернігові, а звідти – до такої самої в'язниці у Прилуках, де й перебував аж до весни 1943 року. Звідти його перевозять до Києва, наприкінці квітня звільняють із забороною виїздити поза межі Києва і відправляти

Богослуження. Згодом (1943 р.) я дізнався, що Степан Скрипник був єпископом Української Автокефальної православної церкви у Києві. Після арешту Уласа Самчука головним редактором «Волині» став Мисечко. Щоб уникнути долі Самчука він дуже швидко покинув крісло головного редактора і подався до «Бульби», де став випускати орган «Поліської Січі» – «Гайдамаку».

У кінці літа 1942 року, коли я прибув до Рівного, після чергового відрядження з сіл, мені оповідали, що під час моєї відсутності у Рівному німці влаштували велику облаву на наших хлопців. Видно, хтось їх «засипав». Під час облави багатьох було вбито й арештовано. З цього факту виходить, що акція була добре спланована і ретельно підготовлена. Після акції німецька пропаганда розпустила чутки, що то була розгромлена комуністична організація, фактично то була розгромлена українська Націоналістична організація. Під час акції не потерпів ні один комуніст.

УПА ВЖЕ ДІЄ

У вересні 1942 року, з початком шкільного року, мене скерували вчителювати в село Топчу, ближче до подій, які там уже активно розвивалися. Вже була сформована УПА і тепер щоразу більше набирала сили. На вчителювання я був скерований офіційно, тому звернувся до сільського старости, щоб дав мені помешкання для проживання. Староста запропонував жити в нього. Мені проживання в сім'ї старости не дуже сподобалося, але я прожив у нього до весни 1943 року.

Взимку (1942-1943 роки) вночі постукали у вікно до старости. Коли відкрили двері – до хати увійшов гурт людей зі зброєю, переважно з автоматами (фінками). То були совєтські партизани. Про що вони говорили зі старостою – я не знаю. Мене з ліжка не підіймали. Мабуть, не знали, що в старости мешкає вчитель. На той час вони ще мало були інформовані, ще не була налагоджена сексотська сітка. Це їм вдалося зробити тільки з приходом совєтської армії 1944

року, тоді, коли б вони знали, що я вчитель, обов'язково забрали б. Я цілий час відчував, що протягом всього мого небезпечного життя при мені був Божий Ангел Хоронитель.

Ранньою весною 1943 року я перейшов на іншу квартиру. Та хата була по-сусідству, через дорогу. В одній хаті жили дві сім'ї – брати Федорчуки. Я став мешкати у Гані, де була менша сім'я. У них було двоє дітей: старша дівчинка і менший хлопчик, обоє школярі. Дівчинка дуже любила коней і часто їздила верхи. Із дітей другої сім'ї я знав тільки одну вже дорослу дівчину, майже мою ровесницю, Любу. Вона була гарна, я мав до неї симпатію. Зустрічався з нею кілька разів, з її сторони не відчувалося взаємності. Мені говорили, що вона має кавалера, сина старости.

До дівчат я не мав щастя. Хлопці говорили, що не вмію їх приваблювати. Багато говорити я не вмів. Дівчина мені не подобалась, я цілий вечір стояв з нею мовчки, а коли подобалась, відразу її цілував. А то все було недоречне, як мовчання, так і цілування. Необхідна була відповідна тактика, чого мені не вистачало. Але натури не переробиш. Це мене, як кавалера, пригнічувало. Дівчата люблять, коли з ними багато говорити, точніше обманювати. Вони знають, що брешеш, але їм приємно чути навіть брехню. Наприклад: «Бачиш на небі, он там, далеко, ту зірку?» Вона не бачить, але говорить: «Бачу!» «Хочеш, я її тобі дістану?!» Вона радісно сміється і тулиться до тебе, а ти її цілуєш прямо в губи. Така вона молодість, така її принада – її не можна вернути.

Ще за часів советської окупації у 1939-1941 роки по селах були організовані владою так звані «молочні пункти». Селян примушували «добровільно» зносити на ці «пункти» молоко, яке згодом відвозили в район або інший пункт, де була молочарня, для переробки. Таку ж систему організованого грабунку селянина використовували «нові» окупанти – німці. Ця моя дівчина-сусідка, Люба, працювала саме на такому молочному «пункті». Зранку вона зареєстровувала всіх, хто здав молоко. Тоді староста присилав по черзі когось із селян, хто мав коней і підводу.

Молоко у бідонах завантажували на підводи і Люба разом з фірманом відвозила молоко до району в місто Корець. І так щодня. Але десь у травні дівчина стала дуже рано повертатися додому. Виявляється, на узліссі їх зустрічали хлопці: забирали молоко, давали посвідчення такого змісту: «Молоко забрали українські повстанці». І підпис «Комендант лісу».

З тактичних міркувань деякі дні пропускали її з молоком проїхати до Корця. Такі дії українських повстанців стали непокоїти окупантів. Одного вечора сказали нам, що треба покинути село всім мешканцям, бо вночі німці спалять село. Люди вийшли і виїхали в близькі ліси. Там просиділи до ранку. Рано всі вернулися додому. Ніяких німців не було. З часом, коли сили УПА наростали, німці не тільки вночі, але й вдень не наважувалися йти в села дії УПА.

Іншим разом пішла чутка, що через село буде іти Ковпак, бо вже в сусідньому селі переправляється через річку Случ. Переправа була нелегка, тому що його обстрілювали наші повстанці. Кінець-кінцем Ковпаку дали можливість переправитись через р. Случ і він продовжував свій рейд в Карпати. Коли ковпаківці проходили через наше село, цікаві ходили дивитися, що то воно таке – ковпаківці. Оповідали, що в обозі з озброєними відділами йшли діти, цигани і всякі різні люди.

Дружина Павла Тичини свідчить: «... Коли Ковпак і Руднєв зі своїми людьми йшли за наказом Сталіна на Карпати, то їм треба було пройти місцевість, зайняту націоналістами. Дійшли до тих місць, домовились, що війська націоналістів пропустять ковпаківців на Карпати. Все честь по честі.

Руднєв був чесний чоловік і Ковпак теж, як усі тоді розуміли... Пропустили їх на Карпати, зробили там ковпаківці свою справу, а далі пішли назад. І от саме тоді й прийшла команда з Москви: «Вдарити у спину націоналістам». Руднєв кричить: «Ми ж домовлялися!» А Ковпак: «Наказ самого Сталіна!» І вдарили!.. Ну а потім вийшло так, що ледве ковпаківці звідти ноги винесли. Руднєв там і загинув. Не від оунівців, не від націоналістів, а від

енкаведистів...»

Тичина про це довідався від Ковпака. Офіційна версія: «Герой Радянського Союзу Семен Руднєв загинув у бою з переважаючими силами військ українських буржуазних націоналістів – УПА. І тільки кілька людей знало, як було насправді, що генерала Руднєва за наказом енкавеесівця Сиромолютного убила в Карпатах радистка Петра Вершигори – Анюта Туркіна, теж агентка НКВС.

«Рейд Ковпака» на Карпати організував Сталін не для боротьби «в тилу врага» з німцями, а підло і підступно для боротьби українців з українцями, для знищення УПА. «Вдарити в спину націоналістам». Підступні плани Сталіна провалилися. Він не знав, не розумів українських націоналістів, їхнього високого Духу, відданості ідеї і кінцевої мети. «Здобудем Українську Самостійну Державу або згинем у боротьбі за Неї!» Сталін думав і орієнтувався на своїх комуністів. Ставив аналогію до українських націоналістів і помилявся.

ЗЛЕТ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Закінчився шкільний рік. Почалися канікули. Навесні 1943 року на наш терен прийшла перша сформована сотня УПА під проводом сотенного «Гордієнка». Вже пізніше, в тюрмі, хлопці розповідали, що сотня «Гордієнка» формувалася в околицях Здолбунова-Глинська-Рівного. Перед походом у ліси на Полісся «Гордієнко» вишикував уже сформовану сотню у військову шеренгу і виступив перед майбутніми повстанцями: «Хлопці, друзі, чи Ви знаєте, на що Ви йдете!? Перед Вами Велика Мета: «Здобудем Українську Самостійну Державу, або згинем у боротьбі за Неї!», – назад вороття нема! Тому прошу Вас, хто з Вас не чується, що він готовий на такий чин, прошу вийти з рядів і лишатися вдома».

Один все-таки вийшов. Його залишили і пішли в невідомий путь. Сотня діяла на наших теренах. Скоро сформувалися інші рої, чоти, сотні, курені, фронти. В пору злету національної

свідомості, коли дух одвічної стихії здолав усіх моїх «поліщуків», «тутейших», «православних», «не знаю» (ще кілька років тому вони так себе називали), вони усвідомили, хто вони є. І масово пішли в УПА боротися за Самостійну Українську Державу вже як українці. Усі з'єднання УПА, які складалися із цих хлопців, були найбільш боєздатними і активними.

Такий розвиток подій занепокоїв наших ворогів: як німців, так і москалів. Вони активно зайнялися справами ОУН–УПА. Розгорнули шалену пропаганду. На перше місце висунули дискредитацію і провокацію, щоб очорнити український національний рух. Німці, з одного боку, закликали українських повстанців вийти з лісів, обіцяючи їм волю і безпеку, а з іншого боку, в тих же закликах до ОУН і УПА, опоганювали їх, як сталінських запроданців і ворогів українського народу.

Пізнім літом 1943 року, ідучи стежкою через поля, мою увагу привернули "летючки", які лежали на покосах мішанки (летючки були розкидані літаком-кукурузником вночі) такого змісту:

«К украинским партизанам Волыни и Подолии!

Советское правительство и Великий Сталин узнали о великих героических делах, о том, что вы с оружием в руках сражаетесь с фашистскими окупантами. В том, что вы убиваете не только немецко-фашистских окупантов, но и своих изменников Родины, Великий Сталин видит огромное влияние Ленина. Советское правительство призывает вас объединиться с советскими партизанами и совместно громить врага. После победы над врагом ваш вождь Степан Бандера войдет в состав правительства Советской Украины в г. Киеве. К победе! Смерть немецко-фашистским окупантам!

Начальник Генштаба Красной Армии
маршал Советского Союза А.Василевский»

Що це? Шляхетна наївність, викликана відчаєм, чи провокація, – холодним розумом? Так думав я тоді. Однак, Микола Лебедь у своїй праці: «УПА» пише: «...Німецьке командування стягає з Білорусі сили генерала СС – Ів фон дем Баха, уславленого

спеціаліста в боротьбі з «партизанкою». Фон дем Бах хоче перш за все застрашити українське населення та УПА листівками, в яких погрожує та заповідає широку акцію. Той самий Бах застосовує підступ і провокації. В наступній листівці він покликається на листівку, що її сам видав і що на ній підпис начальника Генштабу Червоної армії, маршала Совєтського Союзу А.Василевського, де м.ін. подається до відома, «що в імені товариша Сталіна урочисто признано українського вожака бандита Бандеру старшим большевиком совєтської України...»

Такі колізії боротьби з нашими запеклими ворогами.

Німці на фронтах війни терплять поразку за поразкою, фронт котився на Захід. Москва вимагала від «своїх» союзників відкриття «другого фронту». Союзники, в свою чергу, зволікаюли з такою акцією, покладаючи надії на виснаження москалів. Є припущення, що союзники можуть висадитись на Балканах, і таким чином появитися в Україні. Політреференти дають нам інструкцію: тільки союзники (англійці, американці) ступлять на наші землі рахувати їх окупантами. Не може озброєний вояк прийти на чужу землю як визволитель, союзник тощо а тільки як окупант. Історія нас навчила? Хто такий був «Гордієнко» я так і не знаю.

У сусідньому селі Даничеві проживав вже певний час галичанин «Свіст». Через деякий час командування сотнею «Гордієнка» прийняв «Свіст», а «Гордієнко», як говорили, поїхав до Львова організувати «партизанку» в умовах міста. З часом з'ясувалось, що «Свіст» поганий командир – не вмів вишколити військово прибулих хлопців, які тепер масово йшли до лав УПА, не мав авторитету серед молоді своєї сотні. Сотня робила кілька рейдів на східні землі і в сутичках з німцями зазнавала великих втрат, тому що був низький військовий вишкіл. В одному такому бою з німцями, десь у районі Шепетівки, мій друг Василь Климчук загинув через некваліфікованість. Тепер командування УПА організовувало часті рейди в східні області України.

Робила кілька рейдів і сотня «Свіста». Щоразу в тих рейдах хлопці сиділи у лісах, босі, голі і голодні. Починалось велике неза-

доволення «Свістом». Командування УПА знало про таке незряче становище цієї сотні. В той час УПА очолював «Клим Савур». Згодом «Свіста» замінили «Верещакою». Коли сотенним став «Верещака», сотня наче переродилась: стала грізною бойовою одиницею. Настрій у хлопців був на піднесенню. Сотня стала поновлюватися свіжими силами. В той час в сотню пішли всі мої односельчани, навіть молодші від мене. Скоро стали надходити чутки, що деякі мої односельці вже загинули в боях. Крім того, надійшли неприємні відомості про моїх товаришів. Говорили, що мого сусіда Івана Михальчука (Цицку) «Верещака» розстріляв власноручно за «дезертирство». Сотня перебувала на постої нашого села. Іван, нічого не сказавши сотенному, пішов додому, до своїх батьків, а пізніше повернувся до сотні. Коли він вернувся, «Верещака» звинуватив Івана у дезертирстві, вийняв з кобури револьвер і тут же на очах всієї сотні його розстріляв. Те саме було з іншим моїм товаришем Анатолієм Шевчуком (його батько був комуністом, а може тільки симпатизував комуністам. Він був у Канаді, а приїхав з Канади з такими поглядами. У нас в селі не було комуністичної організації) – «Верещака» і його розстріляв власноруч і багатьох інших. «Верещака» спочатку розстрілював переважно хлопців з бідних селянських родин, з родин, батьки яких були комуністами або симпатизували їм. Тим самим він доказував, який він «відданий українській справі», маскуючи свою звірячу суть московського агента і дискредитуючи український національний рух: дивіться, мовляв, що вони роблять! Убивають, вішають своїх!

Скоро «Верещака» організував ще кілька сотень. За такі блискучі успіхи в організації і бойових діях відділів УПА, командування УПА «Верещаку» призначило командування спеціальними частинами – «Східним фронтом» в чині генерала. Він уже відпровадив на Схід кілька таких відділів. Після таких «рейдів» «Верещака» повертався в західні області переважно поїздом. При тому був одягнений у звичайну ватяну тілогрійку, в кашкеті (підкреслено в стилі «східняка»), “козирок” піднятий вгору, з

валізкою в руках, в якій був автомат. Револьвер тримав у кишені.

Знову організовував відділи і знову відправляв їх на Схід. В пору активних дій відділи УПА втратили чимало людей, було багато і поранених, що потребували необхідної медичної допомоги. Тому командування УПА організувало фельдшерські школи. Школи були повстанські, не займали постійного місця (пересувалися з місця на місце, так як і повстанські відділи).

Запропонували мені піти у фельдшерську школу. Я пішов. Поки що школа знаходилась на території нашого села, в приміщенні початкової школи на Великій Колонії, недалеко лісу. Лекції і практичні роботи проводили спеціалісти – лікарі. Одного разу з інспекційною метою школу відвідав головний лікар із штабу УПА. Для практичної роботи були поранені. На практичних роботах виявилося, що я маю один дуже недоречний фізичний недолік. Коли привозили на перев'язку пораненого повстанця, розбинтовували його поранену ногу, закривавлену, я втрачав свідомість і падав на підлогу. Думав, що то від неприємного запаху від рани, але пізніше, в подібних випадках, те саме зі мною траплялося. Згодом з'ясувалося, що я маю алергію до людської крові. Після теоретичних і практичних занять я пішов на ніч додому. Згідно з повстанською тактикою потрібно було не засиджуватися на одному місці, а переходити на інше. Коли наступного дня прийшов на заняття, курсів уже там не було. Мені сказали, що треба їхати до Великої Клецької. Я повернувся додому, сказав своїм батькам, що уже мій час, і я мушу йти туди, куди кличе мене Україна.

В УПА

Мій батько сказав, що він хоче мене відвезти. Запряг коні. Я попрощався з мамою і сестрою, сіли з батьком на підводу і поїхали. Дорога була недалека, всього п'ятнадцять кілометрів. На узліссі ми з батьком попрощалися. Він поїхав додому, а я пішов у ліс. В селі, де стояли відділи УПА, мені сказали, що курси в

приміщенні школи. Медичний курс підготовки фельдшерів був дуже скорочений, тому що події примушували поспішати. Фактично ми курси закінчили санітарами. Нас з середньою освітою були одиниці. Курсантами були більше дівчата. Я попав на курси із-за своєї особистої фізичної вади – сильної короткозорості, внаслідок чого не міг стріляти, цілитися. Нашими вчителями-викладачами були як жінки, так і чоловіки.

Курси закінчені. Фронт зі Сходу котиться на Захід. Треба поспішати. Командування УПА формує спеціальні «диверсійні відділи» для підпільної роботи в умовах совєтської окупації. Після закінчення курсів ми всі були спрямовані у «диверсійні відділи» санітарами. Кожний із нас дістав польову санітарну торбинку з ліками першої допомоги та бандажувальними матеріалами. Стояли гарні погідні дні осені 1943 року, коли вже сформовані «диверсійні відділи» в супроводі двох куренів УПА «Негуса» і «Дороша» рушили на Схід, назустріч фронту, під проводом самого головного командувача «Східним фронтом» УПА – «Верещаки». Пополудні наші відділи вийшли з села і розташувалися на узліссі вже великого лісу. Диміли польові кухні. Коли роздали обід, то виявилося, що юшка була дуже переварена, м'ясо в ній зовсім розсипалось, але всі були голодні і з'їли зі смаком. Рушили далі у напрямку сіл Козаки та Річок, там перейшли «бувший» кордон і вже були на землях Східної або Великої України. Наші відділи йшли дорогою «Зимового походу» Тютюнника в листопаді 1921 року, в напрямку міста Базар. Ночували вже в селі по хатах. Тут нас пригостили дуже смачним поліщуцьким киселем. Можливо, що я той кисіль з'їв з великим апетитом, і коли вже полягали спати, мене схопили сильні кольки у животі, до того я ніколи не мав таких сильних болів. Думав, що вже мені приходить кінець, але в хлопців був спирт, дали мені спирту і згодом болі пройшли.

Наш «рейд» повільно просувався лісами та селами Полісся. Як було зазначено, нас супроводили курені УПА, які мали з собою польові кухні й обоз, повні підводи підпільної літератури. Одного дня ми розташувалися обозом у лісі, недалеко містечка Бариші.

Хлопці говорили, що повстанці вже брали штурмом це містечко, але не взяли. Німецька поліція там дуже добре укріпилась. Тепер «Верещака» вирішив взяти Бариші. Він взяв одну сотню із куреня «Негуса» і пішов під м.Бариші. З сотнею пішов і курінний «Негус». Всі інші відділи лишились тут у лісі. До нас доходили відлуння стрілянини. Після полудня все стихло. Незабаром вся сотня повернулася в наше розташування і повстанці принесли з собою застреленого курінного «Негуса». Як так сталося, що ніяких втрат, крім «Негуса»? Оповідали, що він пішов на переговори з поліцією і «Верещака» був рядом з ним. Під час переговорів поліцаї застрілили «Негуса». Пізніше, коли вся баришівська поліція прийшла в УПА, коли вже перейшов фронт, вияснилось, що його застрілив власноручно сам «Верещака». Недалеко було село, де і поховали уславленого командира на сільських могилках, пронесли його на руках, положеного на кріси, сільськими вулицями з повстанськими маршами та піснями: «Ми йдем вперед, нам сонце сяє... гарматний рев... вклоняються жита», «Гей там попід лісом, попід темним гаєм січовики йдуть і на руках своїх могутніх товариша несуть...» і всяке таке інше. Повстанці дуже любили свого «Негуса». Він був людиною інтелігентною, доброю. Тому «Верещака» вибрав його як свою жертву – виконуючи завдання своїх «московських хазяев» – нищити саме таких людей. Повстанці були виявлені під м.Баришами, тому треба було покидати місце свого постою і вирушати далі в дорогу. Взяли напрям на місто Бердичів.

Покидаючи місце, ми входили в смугу лісостепу. Тут на відкритому терені тепер приходилось просуватися далі тільки під покровом ночі. Вийшовши на узлісся, чекали вечора, щоб рушити вперед. Недалеко проходила залізнична колія Житомир-Зв'ягель (Новоград-Волинський). Раптом на залізниці появився німецький товарний ешелон. Була дана команда обстріляти товарняк. Коли обстріляли ешелон з кулеметів, він зупинився. Нікого не було видно, щоб хтось обороняв його, видно обслуга повтікала, а оборони ешелон не мав. Коли повстанці перевірили вантаж, то зброї там

багато не було, кілька автоматів і пістолетів. Було дуже багато військового одягу, білизни та взуття. До цього часу я ходив без зброї (не я один такий був, зброї на всіх не вистачало). Хтось із хлопців з тих трофеїв тепер дістав автомати, а мені дав свого старого снайперського кріса з оптичним прицілом.

Тепер я вже почувався повстанцем. Того кріса ніхто не хотів носити. Він був дуже тяжкий, запущений – люфа понищена корозією, тяжко було його чистити, а чистити, особливо люфу, треба було до блиску і щоденно. Ще мені дісталися німецькі військові штани – широкі з білою шовковою підшивкою. Мені потрібне було і взуття. Черевики, в яких я ходив, зовсім зносилися. Я просив хлопців, щоб мене обули з тих «німецьких трофеїв», але, на жаль, ні один європейський чобіт чи черевик не підходив до моєї ноги. Я далі пошкандибав «на схід» напівбосий.

У тій метушні несподівано на землю опустився вечір. Нам треба було не опустити шансу і під покровом ночі пройти як можна більше нашої дороги. Вийшли ми на степові простори. Тут я вперше відчув чари степу. Така рівнина, «як стіл». Хлопці говорили між собою, що тут їздять возами без дишлів. Дійсно, нащо той дишель, коли нема чого гальмувати. Проходячи через села ми чомусь довго затримувалися. Причина була в тому, що натрапили (випадково) на «совєтський зв'язок» і тепер цей зв'язок ліквідовують! І цією акцією займається сам «Верещака». Як згодом вияснилось, то був ніякий не «совєтський зв'язок», то був наш зв'язок. І «Верещака» його ліквідовував свідомо, виконуючи своє завдання московського агента. Такого зв'язку, який мало українське підпілля, совєти ніколи не мали і не могли мати.

Закінчувалася ніч і нам треба було переднювати в якомусь лісі. Нас вели командири, які добре знали місцевість, які бували в цих місцях не раз. Все було підготовлено, все організовано для нової підпільної роботи. Були підготовлені люди, які могли з нами спілкуватися, були підготовлені криївки, де ми мали переховуватись, було підготовлено певний запас продовольства.

Ми цілу ніч ішли степом, але на ранок прийшли в ліс і тут

стали на відпочинок, щоб, відпочивши, через день, продовжувати наш путь вночі. Вдень побачив, що крім «Верещаки» з нами був і курінний «Дорош». Були виставлені чати і вислана розвідка для вияснення обставин, в яких ми знаходимося. Скоро розвідники повідомили, що недалеко в тому ж лісі є совєтські партизани. Ми їх не зачіпали, щоб не демаскувати свого місця постою. Чи вони знали, що ми тут перебуваємо, невідомо. Правда, привели одного хлопця, оповідали, що він з Чернігівщини – українець. Зброю від нього забрали, а його відвели до «Дороша». Мабуть, його було ліквідовано. Так як УПА полонених не тримала, для таких заходів повстанці не пристосовані. Не тільки УПА, а різні інші партизани полонених не тримають. Такі вимоги ставить партизанська тактика і стратегія. Коли на землю спустився вечір, ми продовжували свій похід. То був останній ривок і вдосвіта ми були вже на місці свого призначення.

НЕСПОДІВАНИЙ РОЗГРОМ

Увійшли в дуже гарне українське село, видно селяни тут жили в достатках, заможно. З нами прийшов обласний провідник ОУН. Молодий хлопець спеціально приходив на Захід по наші відділи, для праці яких все тут було підготовлено. Попередника обласного провідника розстріляло гестапо. Один і інший обласні провідники були членами «Похідних груп». («Похідні групи» йшли разом з фронтом, а були такі, які йшли і перед фронтом. Мій земляк з села Даничева Андрій Новак, ідучи перед фронтом, загинув у сутичці з енкаведистами у м. Рівному. Похований на міському цвинтарі).

Ми розмістились по селянських хатах по декілька чоловік. Нас у хаті було чотири хлопці. Два галичани, один із Полтавщини – «Береза» і я. Протягом дня обласний провідник відвідав усіх хлопців і дав інструкції, як себе поводити. Говорив, що він тут уже давно працює, добре знає людей, село дуже надійне, люди порядні, але бажано, щоб вдень надвір не виходити, а

тим більше зі зброєю. Коли комусь треба вийти надвір, то тільки поодинці. Сказав, що «Верещака» вже поїхав «на Захід», щоб знову привести сюди «на схід» нові відділи. В хаті господарями були старші люди, молодих не було видно. Хата складалася з двох кімнат, достатньо просторих. При вході з сіней в першій кімнаті стояла велика піч, а в другій – груба.

Одне із неписаних правил повстанської поведінки: ніколи не випускати з рук зброю. Кінчався день, надходив вечір. Кругом села вночі були виставлені чати. Не роздягаючись, ми примостились для відпочинку. «Береза» і я лягли поперек ліжка, поклавши рядом свою зброю. У нас були кріси, а ті два хлопці лягли на підлозі зі своїми автоматами. Змучені нічними переходами і напруженими днями ми скоро заснули.

І... тут раптом нас розбудила стрілянина. Чути було як «говорили» кулемети й автомати. Ми всі зірвалися, схопившись за зброю. Перший з тих, хто спали на підлозі, відкрив двері до сіней. Через відчинені двері було видно, що хата вже горить. Двері з сіней надвір були закриті і чути було, як гримали в них, вриваючись до сіней. Перший хлопець став на порозі хатніх дверей і випустив чергу з автомата по дверях. В той час двері впали і з двору по ньому випустили чергу з автомата. Він впав убитий. За ним пішов інший і також впав посеред хати, встигнувши ще крикнути: «Матко Боска».

Кажу до «Берези», що нам нема чого йти на явну смерть. Ми заховалися удвох за грубкою, надіючись на ласку Божу. Ми чули, як зайшли німці до хати. Один із них, ідучи по хаті, говорив: «Zuofi Partizan». Перейшов до нашої кімнати, і порівнявшись з грубкою, повернувся назад до виходу і пішов. Ми стоїмо. Знов відчув, що тут при мені був мій Божий Ангел Хоронитель.

Німці пішли з хати. Хата горить, а ми стоїмо за грубкою. Стрілянина на дворі вже стихла. Там, на сході України, всі вікна на ніч закриваються дерев'яними віконницями знадвору. Наші вікна також були закриті. Видно, господарі закрили. Бачу, що вже віконниці загорілися. Скляні шибки стали тріскати і вилітати з

рам. У кімнаті, біля вікна, стояла швейна машинка. Вже загорівся дерев'яний блят (дошка) швейної машинки. Говорю до «Берези», що скоро вже загориться стеля і дах рухне на нас, треба втікати. Підійшли до зяячого отвору вінка. Подивилися: на дворі немає нікого, не чути нічого. Перехрестившись, ми вискочили один за одним у вікно. Пригнувшись, освітлені вогнем пожежі, побігли через город до річки. З нічної темноти, від річки, ми бачили, що село вже догоряє, кругом тихо, нікого ніде не видно, нічого не чути. Згодом ми побачили, що в нічній темноті рухаються якісь тіні. По своїй повстанській інтуїції відчули, що то наші хлопці – недобитки, такі самі як і ми.

Згодом зустріли кількох хлопців. Обмінялись думками з приводу трагедії, що сталася. Серед нас були хлопці, які вже тут були і знають обставини і людей. Говорили про те, що нас запевняли про це село, що тут люди добрі і порядні, а от знайшлася «добра» людина, яка зрадила. Дехто говорив, що, можливо, сталося так тому, що колись в цьому селі ліквідували одного комуніста, а тепер його брат помстився за нього, донісши на нас німцям. Як згодом з'ясувалось, це була явна провокація (про помсту брата). Хлопці оповідали, що під час нападу німців загинув обласний провідник, поранений у живіт. Взагалі в умовах повстанської боротьби поранення у живіт було смертельним.

Серед нас були хлопці, які знали зв'язки. Скоро ми вийшли на зв'язок і перейшли в інше село. Нас троє заквартирували в одній хаті. Господарі були дуже привітні і добрі люди. Господар був ще досить молодий. Ми говорили про Україну, про Московщину. Він служив у війську на Московщині. Оповідав про життя і звичаї Московщини, наприклад, про те, що москалі варять свої знамениті щі на цілий тиждень. Зварені щі зливають у бочку, яка стоїть у сінях. Кожний день набирають щі з тієї бочки для обіду. За цей час щі у бочці покриваються цвіллю. Хати у них не білені, ні знадвору, ні всередині. Парканів, ні іншої огорожі на господарстві немає.

Вдень нас відвідали двоє: один із них зарекомендував себе

як обласний провідник, якого назначили на місце того, який загинув у бою, а інший був курінний «Дорош». У хаті була шкільська мапа України, на якій обласний провідник показав мені терен, на якому ми повинні діяти. Зі зв'язками з центром у майбутньому, в умовах більшовицької окупації, буде тяжко. Треба буде покладатися на свою ініціативу, на своє уміння. Поговоривши з нами, вони сказали, що йдуть далі на Вінничину і ще далі на південь України. Попрощалися і пішли.

З тих пір ми про їхню долю нічого не знали і не знаємо. Методи конспірації не дають можливості дізнатися, хто вони були: чи наші друзі, чи вороги – московські агенти. Все було можливе у тій тяжкій кривавій боротьбі.

Наступні дні ми знайомилися з тереном, з людьми, з якими доведеться спілкуватися. Нас скрізь приймали щиро і доброзичливо. Тут усе було приготовлено нашими попередниками: зроблені дуже гарні криївки, заготовлені запаси харчів на зиму, налагоджений місцевий зв'язок. Тут нас пригощали канапками з салом до чаю. Мене дуже часто просили, щоб заспівав якихось повстанських пісень. Старався співати, але то був дуже негарний спів. Справа в тому, що я не маю музичної пам'яті (слуху), тому я дуже фальшував. Чув, що фальшивлю, а виправити спів був безсилий. З однієї сторони, хотілося задовільнити людську зацікавленість, а з другої – було мені ніяково у тому природньому безсиллі.

Де б ми не перебували, у всіх родинах не було чоловіків, батьків. Майже всі відповідали, що загинув на фінській війні. (Ще один злочин проти українського народу, зроблений Москвою. 1940 року на фінську війну був кинутий Київський військовий і Московський округи, в яких служили українці. Фінські вояки були чудово вишколені, добре озброєні, вміло ходили на лещатах і в умовах зимової війни наносили смертельні удари так званій червоній армії – армії гарматного м'яса, яку посилали на явну смерть.

Один з учасників фінської війни оповідав про таку

ситуацію. Вони, «бійці ЧА», ішли бойовим ланцюгом-фронтом і проходили ліс, перед ними ворога не видно, і раптом з дерев посипався на них шквальний вогонь (фіни сиділи замасковані на деревах). Майже всіх червоноармійців перебили.

Ще через кілька днів всі, хто був на тому терені, зібрались. Вибрали командира – колишнього ройового волиняку «Барбоса». Нас було семеро: я – «Іван», «Старий», «Славко», «Кущ» – кулеметник, «Скиба», «Береза». Волиняки: я, «Барбос», «Старий», гуцули: «Славко», «Кущ», «Скиба» – з Поділля, з Полтавщини – «Береза». Вийшли на зв'язок з місцевим провідником, колишнім в'язнем Соловків, старшим чоловіком.

Була вже глибока осінь – надходила зима, а разом з нею зі сходу підкочувався фронт. Німці відступали. Провідник «Соловецький» показав нам криївки, в яких ми мали перебувати в скрутну годину. Правда, тільки деякі криївки, всіх не міг показати через сувору конспірацію. На випадок, коли одні будуть виявлені, інші повинні бути в резерві.

Тим часом ми знайомились з тереном, робили нічні рейди. В одну з таких ночей ми були свідками, коли більшовики бомбардували Козятин: розвішали на парашутах ліхтарі і освітили місцевість. Було так видно, як вдень, і почали кидати бомби. Виконавши своє завдання, полетіли. Ночі були довгі, нам вдавалося проходити п'ятдесят кілометрів щоночі. В обсяг наших дій входили терени півдня Житомирської області, частини Київської та Вінницької областей: Андрушки, Волиця, Корнин, Андрушівка, Сквира, Козятин, Червоне, Котельня, Попельня і ще багато сіл, назв яких не пам'ятаю.

Над ранком проходили і дуже обережно заходили по-одному на подвір'я нашої господині. Проходили у хлів, де стояла корова. В жолобі, де було покладене сіно для корови, піднімали віко і проходили всередину криївки. Криївка була простора, мала запасний вихід, було чисто. Вдень господиня приносила нам обід, приготовлений з тих харчових продуктів, які були залишені нашими попередниками. Взимку, коли випав сніг,

треба було пробиратись так, щоб не лишати слідів на снігу. Сніг розпускався і давав шанс проходити, не лишаючи слідів. У тих випадках, коли сніг лежав суцільною пеленою, ми не виходили. Іншим разом випав такий сніг, що не було можливості вернутися в криївку. Вирішили переночувати в лісі. Так, підпершись під деревом, я спав, стоячи на ногах, до самого ранку. Щоб трохи розігрітись, став ходити по лісі і знайшов книжку творів Остапа Вишні, виданих ще до війни, до того, як його посадили в табір. Там були: «Чухраїнці», «Соціалізм плюс електрифікація» і багато інших гуморесок, яких вже більше совєти не видавали.

Одного разу ми перебували в селі хуторного типу. Хати були порозсипані далеко одна від одної. В хаті я був один. Господиня прийшла до хати і каже, що німці ходять по хатах і шукають партизан. Просила, щоб я роздягнувся і ліг у ліжко, а мого кріса взяла і поставила між коцюбами в сінях. Згодом вияснилось, що німці шукали курку на обід. Вони вже відступали і їм було не до партизан.

Москалі вже зайняли Київ і фронт став швидко просуватися на захід. Перебуваючи в одному з сіл, прийшла до нас в хату сусідка і сказала, що в село ідуть більшовики. Ми швидко забралися на горище і через віконце дивились на нових «визволителів». Зима вже закінчувалася, надходила весна. В селі на дорозі було страшне болото, як кажуть, по коліна. Ми бачили через віконце, як ішов по тому болоті військовий обоз совєтської армії. Коні, які тягнули вози по тому болоті, були худі-худі, а ті солдати, що йшли поруч з возами, були жалюгідні. Дивлячись на них не хотілось вірити, що то перед тобою «переможці». Пройшли через село і зникли.

Чому вони сюди заблукали, невідомо. Фронт був ще далеко, а вони, мабуть, помилково потрапили в запілля і десь там загинули від німецьких куль. Незабаром фронт вже прийшов. У цій місцевості боїв не було. Ми знову жили в тій самій хаті, з якої дивилися колись на обоз. В село зайшло військо. Ми заховалися в криївці. Криївка була дуже невигідна. Ми втрьох

лягли і голови були біля отвору, щоб було чим дихати. Я не міг навіть витягнутись. Вікно для виходу у криївку було біля самого порога дверей, які розділяли сіни від комори.

Пізніше в цій хаті розташувався якийсь штаб совєтської армії. Ми влипли в халепу. Вийти з криївки було неможливо, обов'язково треба було вступати в бій, а нам цього робити не хотілось заради господині. Наша господиня була жінка дуже кмітлива. Совєтські офіцери, які в неї квартирували, наказали їй, щоб вона готувала для них обіди. Для цієї справи вони видавали різні продукти, в тому числі й американські – й інші консерви, які вже отримували по ленд-лізу. Господиня, готуючи їм обіди, не забувала і про нас. Дивно, що навіть разом подавала обід, їм на стіл, а нам в криївку. Штаб стояв два тижні і пішов далі на захід.

В НОВІЙ ОКУПАЦІЇ. СТАРІ ОКУПАНТИ

Ми врешті повилазили з криївки. Прийшла сусідська дівчина подивитися на нас, а ми чорні, як чорти. Запропонувала, щоб ми поскидали білизну, а вона її випере. На мені була натільна сорочка зі свого домашнього полотна. Мій батько сам ткав полотно, рушники, обруси. Для цього мав свій верстат і різне начиння для нього. Та сорочка на мені була чорна, як вугілля. Коли дівчина випрала і віддавала мені сорочку, то сказала, що думала, ніби сорочка чорного кольору, а коли випрала, то вона стала біла, як сніг. Нас знову «визволили» і ми знову ж опинилися під московською окупацією.

З приходом більшовицької влади дуже змінився психічний стан, як у нас, повстанців, так і у населення. Мене особисто вже кілька разів «освобождалі» і щоразу моє єство щось дуже гнітило, тяжко було на душі. Відношення до нас зі сторони населення різко змінилося в негативну сторону. Але віддані люди ще трималися попередніх позицій.

Прийшла весна. Прийшов Великдень 16 квітня 1944 року. Добрі люди нам спекли Паску і ми вночі пішли в поле на скирту соломи.

Коли зійшло сонце, ми з'їли Паску. День був похмурий, холодний. На черговій зустрічі з «Соловецьким» він сказав, що два хлопці з місцевих просяться до нас у боївку. Такий факт при совєтській окупації насторожував. Люди застрашені більшовицьким терором тепер до нас відносяться з побоюванням, із застереженням, а тут раптом просяться у боївку. «Соловецький» сказав, що знає тих хлопців, але треба ще якийсь час почекати – перевірити.

«М Г Б» ДІЄ

Ми думали, що про нас ніхто не знає, а виявляється, помилялись. Один із тих хлопців, що просився до нас, став доказувати, що інший є агентом НКВД. Тоді йому було дане завдання на випробування. Коли він впевнений, що той інший агент, нехай його ліквідує і доведе, що він завдання виконав. Незабаром він приніс скривавлену сорочку другого. Говорив, що труп кинув у якесь там озеро. Раз він так ретельно виконав завдання, прийняли його до нашої групи. Не пам'ятаю його псевда. Він оповідав, що його теща пишеться Пацята. Так і я його буду називати «Пацятий».

Весна закінчувалася. Настали гарні теплі дні. Ми ходили ночами луками попід річками, попід Россю. Коли ми йшли попід Россю, мені все пригадувався Нечуй-Левицький. Яка то божественна краса української природи. Тепер того всього немає, тепер більшовики своєю колоніальною політикою все знищили. Часто доводилося нам ночувати в одного старого діда – колишнього петлюрівця. Ми днювали у нього в старій клуні на сіні. Залазити треба було по драбині. Ми були такі змучені, що залізши на сіно, відразу засинали. Коли я спав, то ніколи не хропів, а тут здається ще не спиш, а мій сусід штовхає мене у бік і говорить: «Не хропи». Дід був старий і глухий, коли приносив нам їсти, залізши на драбину, голосно гукав: «Ребята... ребята!..» Його просили, щоб так голосно не кричав.

«Пацятий» одного разу завів нас днювати до своєї хати. Я там

лишив свої теплі речі, які тепер влітку заважали. Лишив светер, який мама мені зробила власноручно з гарною блискавкою. Все воно там лишилося назавжди. Днювали ми на горищі, трохи було гарячо під бляхою, але мусіли терпіти. Їжу на горище нам приносили дівчата. Не знаю, чи то були його сестри, чи то може сестри його дружини. Принесла нам зеленої цибулі зі сметаною і питала, чи не знаємо, як називається це блюдо, бо в них воно називається «пердун». Трохи було забавно.

Прийшло гарне тепле літо, стояли чудові сонячні дні. Ми, щоб зняти психічне напруження з людей, які давали нам притулок, вирішили піти до лісу і пожити трохи в лісі. Прийшли в ліс. По дорозі, вже в лісі, перед нами раптом захрюкав дикий кабан і кинувся в нашу сторону з великою люттю. «Славко» вистрілив в нього з кріса в лоб і кабан впав. Коли ми попробували його взяти з собою, то виявилось, що кабан попав в капкан, і ми його потягли з собою. Знайшли відповідне місце для свого постою і там влаштувалися. Кабана вистачило на деякий час. Перший раз у своєму житті я попробував дичини. Зв'язок з населенням, а особливо з «Соловецьким», тримали через його зв'язкових.

Одного дня «Барбос» оголосив, що сьогодні неподалік буде проїжджати якесь там начальство автомобілями. Нам потрібно зробити засідку в кількох місцях, і, коли автомашини появляться, обстріляти їх, по можливості, знищити. Ми всі були розділені на групи і пішли у відповідні місця.

Я із «Славком» відправились у свою засідку, – недалеко від нашого постою. Можливо кілометр, а може і менше навпростець. Прийшли на призначене місце і не встигли роздягнутись, як зі сторони нашого постою пролунала автоматна черга. Ми негайно вернулися назад. Всі хлопці вже були в зборі, а в їх ногах лежав мертвий «Барбос»-командир.

Що ж сталося? Хто ж стріляв? Ніхто нічого не знає. Дехто говорив, що черга пролунала десь з лісу. Так все було скінчено. Нам негайно треба було покидати це місце, поки нас усіх тут не перестріляли. Викопали неглибоку ямку, нічим було копати гли-

боку, положили туди «Барбоса», насипали могилку, помолилися, вистрілили «салют» і пішли назад, звідки прийшли. Загадковий постріл не покидав моєї думки. Прийшли, зв'язались із «Соловецьким», обмінялись думками. Всякі були здогади.

Через деякий час «Соловецький» сказав, що Борис хоче пристати до нас. Борис – хлопець з недалекого села Макарівки. З наших хлопців дехто знав Бориса. Він був в УПА. Не знаю, яким чином, але він опинився в рядах вже совєтської армії, а після поранення на фронті його було відправлено в тил для лікування. Коли виздоровів, його знову відправили на фронт. На своїй станції Попельня він утік з військового ешелону і повернувся у Макарівку. У Совєтській армії він мав військове звання лейтенанта.

Дізнавшись, що на терені діє наша група, через «Соловецького» попросився до нас. Ми радо його прийняли і відразу вибрали командиром – на місце «Барбоса». Тепер ми під командою «Бориса» почувалися дуже добре. Він хлопець місцевий, добре знає людей і терен. Оскільки він був уже в УПА, то знає нашу мету.

Настрій у нас піднісся, після певного пригноблення, пов'язаного з загадковою смертю «Барбоса». Вже скоро минав рік, відколи ми знаходимося на тому місці, куди були послані як «диверсійні відділи УПА», а зв'язку з командуванням УПА і проводом ОУН не можемо налагодити. Настали тяжкі часи совєтської окупації. Ми кілька разів днювали в «Бориса» вдома. Він мав ще сестру і маму – дуже добру і свідому українку. Доводилось днювати і в його тітки, яка жила трохи далі на тій самій вулиці.

Одного разу після дальнього походу ми розійшлися по кілька чоловік по домівках в селі Макарівці. «Пацятий» напередодні попросився у «Бориса» відвідати рідних у сусідньому селі. «Скибу» і «Куща» з кулеметом «дехтяр» «Борис» послав з якимось завданням десь далі. Я з одним хлопцем пішли відпочивати до господарів, в яких ми були після того страшного погрому. Господиня (господаря вже не було, забрали совєти на фронт) запропонувала іти спати на горище, на сіно. Ми завжди спали глибоким і смачним сном після далеких і виснажливих рейдів.

Удосвіта, надворі тільки розвиднілось, нас розбудила господиня і розповіла про страшну трагедію, яка вже вкотре звалилась на нашу долю! Вночі в село прийшов відділ НКВД, який привів «Пацятий», був бій між нашими хлопцями і енкавелистами. Як усе закінчилося – вона не знає, але дуже просить нас, щоб ми залишили її домівку, адже коли розпочнемо бій з енкаведистами, то вона пропаде зі своїми дітьми, а хату спалять, говорила, що енкаведисти ходять по хатах і шукають решти тих хлопців, про яких проінформував «Пацятий». Ми спробували довести бідній жінці, що це неможливо зробити, оскільки настав день, вже люди ходять по селу і ми не можемо піти селом із зорею. Вона, відчуваючи, що її чекає, коли ми будемо виявлені, далі благала нас. До самої хати підходив город, засаджений картоплею, баделиння було буйне і розлоге, адже був кінець липня. Ми сказали господині, що зараз перейдемо на город і в картоплі переховаємось цілий день, а ввечері підемо. Домовились з господинею, щоб протягом дня дізналася про всі подробиці інциденту і, по можливості, довідалась, як нам вийти на зв'язок з іншими хлопцями, коли хтось із них є. Згодом ми злізли з горища. Господиня на подвір'ї стала на чати, чи ніхто не йде, а ми по-пластунськи поповзли у картоплю. Картопля була підгорнута, борозни були глибокі. Ми з другом полягали в тих борознах. Город спускався до річки і тому перед нами відкривалася панорама частини села по другий бік річки. Навіть проглядалася частина однієї з вулиць, яка прилягала до городу.

Під вечір господиня сказала, що енкаведисти вже поїхали з села, а «Борис» переказав, щоб вийти ввечері на призначене місце на зустріч. Коли вже стемніло, господиня дала нам повечеряти. Потім ми вирушили до місця нашої зустрічі. Всі хлопці прийшли, всі були живі і здорові. Розказували, як розвивалися події минулої ночі.

Тож, «Пацятий», як тепер з'ясувалось, був підісланий до нас як агент МГБ. Тепер стало ймовірним, що і «Барбоса» вбив він, коли всі розійшлися по своїх місцях. До речі, ту акцію з

«засідкою» саме «Пацятий» дуже активно готував, підказуючи «Барбосу», що і як робити. Коли всі розійшлися, він, відійшовши в кущі, випустив у «Барбоса» чергу з автомата. Тепер «Пацятий», попросившись додому, фактично, пішов у Попельню до своїх керівників з вимогою діяти. Взяв відділ енкаведистів і вночі приїхав з ними у Макарівку. Підійшов до будинку «Бориса», постукав у вікно. На стук відгукнулась Борисова мама, яка особисто знала «Пацятого», як хлопця з нашої групи. «Пацятий» запитав, чи є «Борис» вдома. Борисова мати скерувала його до своєї сестри. «Пацятий» знав, де мешкає ця жінка, він не раз був там з іншими хлопцями.

Енкаведисти підійшли й оточили хату тітки. Десь так Бог дає, що на подвір'ї була тітчина дочка. Вони схопили її і не пускали до хати. Вона звернулася з проханням забрати з хати малу дитину. Тут енкаведисти дали маху, проявивши гуманність, і пустили жінку до хати забрати дитину. Коли вона зайшла до хати, то звичайно, повідомила і Бориса, що їх оточили енкаведисти і зараз будуть брати. Взяла з колиски дитину і пішла з хати на двір. «Борис» і інші хлопці (їх було троє) стали проти вікна, в окремих кімнатах, одночасно відчинили і повибивали вікна прикладами своїх автоматів, кинули за вікна гранати і за вибухом гранат вискочили із вікон, побігши вниз городом до річки. Поки енкаведисти оговтались, вони уже були далеко. Енкаведисти не передбачили розвитку подій саме в такому руслі. Так було нанесено останній удар і виникла потреба негайно покидати терен. Так ми і вирішили на цій зустрічі. «Скиба» і «Куць» зі своїм «дехтярем» не повернулися і не відомо, де вони і яка їх доля.

НА ЗАХІД

Отож ми всі зібралися: «Борис», «Старий», «Славко», «Береза» і я. Не гаючи часу рушили в дорогу на Захід, в колиску свого народження. Тяжка то була дорога. Треба було подолати більше п'ятсот кілометрів. Ми вибрали коротшу дорогу, придержуючись

льотної лінії Козятин-Корець. Йшли тільки ночами, проявляючи велику кмітливість, щоб без всякої попередньої розвідки не натрапити на який-небудь «заградительний отряд» або «строительний батальон», яких тоді скрізь стояло до лиха. Малі річки переходили вбрід, а великі доводилось переходити великими мостами, які охоронялись військовими вартами. То таки Бог нас проводив через ті мости, що ні разу нас не виявили і нам не доводилось вступати в бій з противником.

Часто дорогою ми натрапляли на наші колишні квартири, де нас так радо колись вітали. Тепер з приходом більшовиків-окупантів, люди, застрашені їхнім терором, знаючи, що ми ті самі хлопці, не відкривали нам і не пускали в хату. Доводилось серед ночі на людських городах шукати собі якої-такої поживи.

Похід наш продовжувався два тижні. Кінець-кінцем ми дійшли до своєї мети. Підійшли до розташування сотні «Чорноти». Сотня мала виставити свої частини. Нас затримали і не пускали, адже треба було знати пароль, який на той час був чинний. Ми нічого не знали. Майже рік не мали зв'язку з нашими провідними. Зв'язок «Верещака» передбачливо ліквідував ще восени 1942 року як совєтський. Все ж таки нам повірили і привели до сотенного. Тут ми зустріли багатьох знайомих. Знайомі говорили: «То ти – живий?», «По тобі вже батьки відправили панахиду!» У нас є народне повір'я: якщо по живому відправляють панахиду, рахуючи його мертвим, то буде жити!

Кілька днів відпочили, поїли-таки добре, бо були голодні. Ми на той час находились недалеко моєї рідної хати. Користуючись нагодою, одного дня я підійшов до командира сотні «Чорноти» і попросив, щоб відпустив мене додому, побачитись з рідними! Ми один про одного нічого не знали. Вже той факт, що відправляли по мені панахиду, говорить про себе. Сотенний погодився з умовою, що піду не сам, а візьму ще когось із хлопців. Вирушили ми із старшим чоловіком («Старим») ввечері. І йти було небезпечно. Ми пройшли на хутір «Ями» або, як у нас в селі говорили, колонію «Сіножать», підійшли до однієї оселі. Господар був на подвір'ї. Він

мене впізнав і повідомив, що в селі стоїть «Заградотряд». Порадив іти на інший хутір, до моєї цьоці.

Вже була пізня ніч, коли я легенько постукав у вікно. У вікні появилась постать моєї бабуні. Пізнала мене. Вийшла на двір. Оповідала, що цьоця психічно хвора, після того, коли її чоловіка забрали на фронт, ще вчора тут був бій з повстанцями. Один поранений повстанець втік і солдати шукали його на обійстю. Перепороли штиками всю солому і гній, тай нікого не знайшли. (Пізніше мені цьоця оповідала, що вона його накрила сіном у жолобі, де стояла корова). Отож дуже небезпечно тут у них перебувати.

«Але, – говорить бабуня, – завтра день перебудете, а на ніч підете до Петра (Петро – мій двоюрідний брат), він має добру криївку. Рано піду і скажу твоїй мамі, то вона прийде з твоєю сестрою. Тата нема, забрали на фронт».

Наступного дня прийшла мама з сестрою. Поговорили... Умовились, що вночі підемо в криївку. Криївка була гарна, як кімната. Підлога помальована, два ліжка, стіл, табуретки. Мама і сюди прийшла, принесла мені на зміну чисту білизну. Попрощалися.

Вночі зі «Старим» ми пішли в розташування своєї частини. В селі перебувати було дуже небезпечно. Майже щодня влаштовували облави. Це був час активної дії так званого «плану Федорчука», плану, який ґрунтувався на зраді, підлості, обмані, жорстокому мордуванні.

ПРОВОКАЦІЯ

Ніч шостого вересня 1944 року була місячна, по-осінньому гарна. Ми йшли назустріч тій невідомій ночі. Раптом перед нами виникли тіні. «Стій, хто йде?!» «Свої!» «Хто свої?!» «Кличка?» «Не маємо». «Здавайте зброю, підемо в штаб вияснимо». Ми здали зброю і, впевнені у своїй правоті, попрямували у прірву ночі.

Відділ, який затримав нас, був невеликий, може – рій. Ідучи до штабу, дорогою, я зауважив, що чогось довго йдемо. Чим далі

йдемо, все ближче біля мене озброєні хлопці, ніби стискають мене. Нарешті вийшли на місцевість, де я вже зовсім став орієнтуватись. Це були мої рідні місця. Я зрозумів, куди ми йдемо і хто нас веде. Перша думка – втікати. Тут мені знайомий кожний кущ, кожна оселя, кожний лісок і садок. А що буде зі «Старим»? Його поведуть по наших слідах. Відкинув думку і пішов слідами неволі і недолі. Нас затримав відділ «истребительного батальона войск НКВД", так звані «стрибки». Ці батальйони набиралися з місцевого населення. Були випадки, що наші командири посилали спеціально для розвідки у «стрибки». Були хлопці, що кілька разів побували в «стрибках». Деяким енкаведисти, після арешту, пропонували йти у «стрибки». Тут таїлась небезпека «вербування» зі сторони супротивника, що також мало місце. «План» був у дії.

У ЛАБЕТАХ НКВД

Вели нас у район у штаб НКВД. Вже на сході підіймалася зоря, коли ми стали перед будинком НКВД. Цей будинок мені добре знайомий. За часів Польщі тут була аптека литовця Шилкайтіса. Поруч з цим будинком була Вселюдна школа, яку 1937 року я закінчив (сім класів). У будинку аптеки був двічі, коли потрібно було щось купити. У школі ще раз вчився, коли 1939 року червона армія «визволила» нас від «панської Польщі» і відкрила школу. По сусідству школи вже не було аптеки, а в її приміщеннях і підвалах розмістився НКВД. У НКВД якщо хтось потрапляв – назад вороття не було.

Так навесні 1941 року одного дня під час уроків зайшов до класу директор школи і попросив вийти учня Жоржа Кубриновича. В коридорі його чекав енкаведист і ми бачили через вікно, як Жоржа (йому не було ще п'ятнадцять років) повели в НКВД. Звідти він більше ніколи не повернувся. Те саме сталося з моїми ровесниками Юліаном Соловйом і Володимиром Новаком. Обидва дуже любили читати у церкві апостола. Юліан читав у місті, він там жив, а Володимир у своїй церкві на Застав'ї. У школі вони ходили обнявшись

і співали різних пісень. Юлько – тенор, Володимир – бас. Обидва – дует. Гарні мали голоси. Ні батьки, ні рідні, ні друзі не знають, яка доля їм судилася, і як вони померли.

22 червня 1941 року почалася війна. Совєтські війська терпіли поразки по всьому фронті. Терміново відступали, але цей відступ не був керований, а суцільний хаос. То була зовсім не заслуга німців, а повна моральна деградація сталінського бійця, який нарешті надіявся визволитись з багаторічної неволі. Вони дуже сподівалися на німців, в чому пізніше довелося гірко розчаруватися.

Німці були такими ж загарбниками і поневолювачами, як і москалі. Різниця між ними полягала лише в тому, що німці говорили, що вони вища раса – арійська, а ми – їхні раби. "Ми будемо панувати, а ви на нас працювати". Москалі ж твердили, що вони наші старші брати і дбають про нас. Ми потрапляли в їхні смертельні обійми, з яких ніхто живий не вирвався!

І ще один сусід, який вже не клявся в любові до українців, а явно виявляв свою пиху, свою зверхність: що, мовляв, от ми – шляхта, а ви – хлопи, ми пануємо, а ви – «бидло», «кабани». Ваші рідні землі – не ваші, а наші. І вже всім їм, загарбникам, дуже не подобалось слово «Україна». Вже більше було їм по душі «русін», «малорос», «хохол». Кожний окупант старався вложити свою лепту в скарбницю «української культури».

Так поляки десь в тридцятих роках побудували в м. Дубному модерну тюрму. Оповідали, що тюрма була побудована серед великого болота, оточена водою. Втекти з такої тюрми індивідуальним способом неможливо. Граф Монте Крісто втік з тюрми Іф тому, що мав шанс потрапити на корабель. З дубнівської ніякого шансу не було, хіба що бути засмоктаним болотом. 1939 року "старші брати" визволили нас від «панської Польщі», але не від їхньої модерної тюрми. Вже на початок 1941 року дубнівська тюрма була використана нашими «визволителями». Коли довелося відступати перед німцями, наші «старші брати» виконали «долг перед Родиной», усі в'язні у переповнених камерах дубнівської

тюрми були розстріляні через дверні “кормушки” з кулеметів, а пізніше, відкривши камерні двері, поранених докінчили з наганів у потилицю (почерк свій, свою школу треба було витримати). Люди добрі! Як це все можна назвати? Немає таких слів, людство не мало часу придумати слів на цю ганебну жорстокість! Правдоподібно, що тут і померли мої друзі: Жорж Кубринович, Юліан Соловей, Володимир Новак. Вічна їм пам’ять! Вічне прокляття і ганьба катам українського народу! Енкаведисти 1941 року, коли втікали перед німцями, дорогою заїхали до жінки, яка жила недалеко нашого дому, і застрелили її на подвір’ї. То була помста за її сина Міля, якого вони ніяк не могли заарештувати.

1941 року, коли фронт посунувся на схід, в саду тієї ж аптеки, де до того, поки відступили, перебувало НКВД, викопали з землі трупи. Один з них Пашкевич був з сусіднього села Даничева, а інший – з подальшого села Топчі. Коли їх везли через наше село, люди ходили дивитися, як вони були покатовані. Череп на голові побитий молотком, а руки по лікті поварені в окропі! Страшні тортури!

От настав і мій час. Я стою перед тим самим будинком. Що мене чекає там, за його мурами? Завели нас на подвір’я. В першу чергу сказали скинути штани. На мені були німецькі військові штани, широкі вигідні з білою шовковою підкладкою, які мені приготували хлопці під Зв’ягілем. В заміну дав мені солдатське галіфе (дуже малого розміру). Я хлопець цибатий. Коли одягнув те галіфе, воно на мені тріщало по всіх швах і кінці колошви штанів були на колінах, а далі було видно підштанники білі, які мені мама замінила під час нашої зустрічі.

І от став перед нами «бандит» у всій красоті. Енкаведисти говорили між собою: – «этот молодой, еще можно исправить». Тут, на подвір’ї, було дуже багато людей, утікачів із сіл, які тут скривалися, відчуваючи за собою «гріхи». Вони допомагали енкаведистам посвідчувати особистість того чи іншого повстанця. Був тут поляк з сусіднього села, добрий знайомий мого батька. Він мене впізнав. Сказав: «А... Адамів синок...», але він нічого

не свідчив, не міг свідчити, так як нічого не знав про мене, про мою діяльність. В будинку колишньої аптеки було дуже багато підвальних приміщень. У цих приміщеннях колись приготовлялись і зберігались різні ліки. Тепер з них зробили «КПЗ» (камера попереднього ув'язнення).

Завели нас і кинули в одну з камер. Тут було повно людей. Розговорилися. Були хлопці з сусіднього села Харалуга. У КПЗ можна було передавати передачі. Держава не могла годувати таку голодну масу арештантів, хоч би і мізерними харчами. Тому дозволялося сидіти у в'язниці на своїх харчах. При черговій передачі хлопці передали записку до моєї мами, що я знаходжуся тут арештований. Наступного дня мама вже принесла мені передачу, в якій була записка з запитанням, що мені потрібно. А також повідомлення про те, що у нашім домі був обшук, забрали всі книжки, не дивлячись на їх зміст і авторство, в тім числі і радянські видання. Ще через кілька днів мама передала записку, що був в неї якийсь офіцер-енкаведист і говорив, якщо вона дасть йому кабана, то мене відправлять на фронт.

У відповідь на мамину записку, я написав, що на фронт я не хочу йти, нехай вона краще сама з'їсть того кабана. Почалося тюремне життя. Нас зі «Старим» відразу розлучили. Хто проходить по одній справі, не можуть сидіти в одній камері. На допити визивали тільки вночі. Хлопці приходили із допитів дуже побиті: в ранах, синяках, окривавлені. Один з них прийшов перед ранком і говорив, що слідчий розбив на ньому табуретку на тріски, як говорять, на ньому не було живого місця.

Мене щось довго не беруть на слідство. Шукали на мене компроментуючі матеріали. Оповідали, що кілька тижнів тому, хлопці в підвальному приміщенні розібрали склепіння і всі з камери втекли, крім одного – Українця, таке було його прізвище. Він був останній, підсаджував передостаннього до створу в склепінні. Його кликали, говорили, що витягнуть наверх, але він чомусь відмовився. На той час, коли я сидів, з тих арештованих, що втікали з камери, деякі вже знову попалися.

Одного дня і мене викликали. Привели у кімнату, там сиділи кілька енкаведистів у формі. Які вони мали військові звання не знаю. Тоді я на військових відзнаках не розумівся. Почали розмовляти зі мною. Запам'ятався один. Він дуже чванився, що він киянин і говорив, що на таких українців, як я, в Києві плювати хочуть! Питав мене, за що ж я боровся. Відповідав йому – за Самостійну Україну! Пояснював мені, що ми маємо Самостійну Україну! Вона тільки в союзі з Москвою... от так як тепер ми в союзі з американцями. Я йому заперечував, що то не так. Прізвище його Рябокляч. Наступного дня після нашої розмови він поїхав на акцію проти наших повстанців – і не вернувся. Під час бою його вбили.

Мене кілька днів не викликали. Якось викликали і стали писати протокол. Питали про хлопців односельчан, називали їхні псевдоніми, а я не знав їхніх псевдонімів, тому що з ними не працював. Коли називали прізвище, я говорив, що знаю. Після цього мене привели до великої кімнати. Посередині стояв довгий стіл. Довкола столу сиділи енкаведисти – офіцери – п'ять-сім чоловік. Коли пустили мене в цю кімнату, відразу при вході з дверей біля столу стояло пусте крісло, мені сказали сісти. Запитали, чи я знаю «Олексія». Сказав, що не знаю. «А «Верещаку» – знаєш?» "Знаю".

Справа в тому, що зі зміною воєнної ситуації, відступ німців і прихід москалів, усі конспіративні клички було замінено. Тому по нових кличках я нікого не знав. Після цього один із офіцерів сказав, щоб я розповідав, що знаю. Відповів, що не маю про що оповідати. Після цих моїх слів один з офіцерів – полковник, зайшов ззаду і вдарив мене у вухо. Я разом з кріслом став падати. Тоді він вдарив у друге вухо. Я став нахилятися в протилежний бік. Він ще раз вдарив у вухо (довго я на те вухо не чув). Болю ніякого не відчував. Видно, що мій організм був підготовлений до цього психічно.

Конвоїр відвів мене до камери. На цьому мої допити в КПЗ були закінчені. Одного дня рано нас, п'ятеро чоловік-арештантів,

вивели на вулицю перед будинком НКВД. Тут стояло п'ять підвод з фірманами. Нас кожного поклали на підводи і прив'язали мотузкою до драбини. Під конвоєм нас повезли в обласний центр м.Рівне, відстань до якого п'ятдесят кілометрів. Місцевість, якою ми проїжджали, мені була добре знайома. Не раз я по цій дорозі ходив і їздив. Всю дорогу думав тільки про можливість втекти, але такої нагоди не було.

Привезли нас в місто вже під вечір, до новоствореної тюрми в пригороді м.Рівного – Двірці. Оповідали, що за царизму в тому будинку була військова лазня, а тепер при самій демократичній владі – тюрма. Було за що проливати кров у революції нашим батькам та дідам. Завели нас за тюремні ворота і кинули в так звану загальну камеру. Приміщення камери було досить просторе. При одній із стін була зроблена дощата підлога (то був перший і останній випадок, де я зустрівся з таким тюремним комфортом, більше протягом всього мого тюремного життя з такими речами не зустрічався. Була тільки цементна підлога). Дошки цього «пола» були досить заяложені, витерті. Не одна сотня в'язнів витирала його своїми шкарпетками. Я на тому «полу» не те що ніколи не лежав, а навіть не сидів. Щоб позволити собі на таку розкіш, треба було бути добрим нахабою і володіти відвагою.

У камері було вже досить ув'язненого люду. Тут і почалися мої «університети» совєтського тюремного життя і совєтської дійсності взагалі, починаючи від тюремної похльобки і кінчаючи парашею. Так як камера була багатолюдною, заповненою представниками різних типів і характерів, життя покотилося, хоч і одноманітне, але гамірне. Потрохи забирали на слідство. Ті, що були під слідством, не верталися в цю камеру. Мене довго не викликали. Декого знову повертали в цю камеру.

Від однокамерників я дізнався, що ті, котрих повертають, можуть бути сексотами. Одного дня і мене викликали до якогось типа, не пам'ятаю, яке військове звання він носив.

Був дуже ввічливий, запросив сісти, запропонував папіроску, від якої я відмовився, хоч трохи я курив (ніколи не був заядлим

курцем). І цей тип почав дуже дипломатично (так йому здавалося) нав'язувати мені бесіду. У той час я думав, як говорять, в душі своїй – «я тебя, стерва, вижу насквозь». Став мене повчати, як поводитися між в'язнями, як нав'язувати їм своє довір'я тощо. А він час від часу буде, мовляв, мене викликати, а я йому розповідатиму про те, хто про що говорить. Ця тема мене дуже дратувала і я не міг дочекатися кінця цієї підлої розмови. Він говорив, а я мовчав. Коли закінчив, запитав моєї згоди на співпрацю. Я ніколи не був дипломатом, а ще в такій підлій справі, тож категорично сказав: «Ні!» Він ще якийсь час не втрачав надії на свій успіх. Заходив сюди і туди і, нарешті, сказав, щоб я нікому не оповідав про те, чого мене сюди викликали і про що ми з ним говорили. Я сказав, що згоден.

Конвоїри відвели мене в ту саму камеру. В камері всі знали, куди мене водили і чого від мене хотіли. В'язні від мене хотіли тільки, щоб я підтвердив їхні здогадки, що я і зробив. Про те, що хтось погодився, чи не погодився на співпрацю з опером, ніхто не домагався. Той, хто погодився, все одно не признається у своїй підлості.

Ми з «Старим» знову були в одній камері. Видно, слідчі з КПЗ не дуже турбувалися і не поспішали попередити своїх колег з області про те, що ми з «Старим» проходимо по одній справі. Це дало нам можливість нав'язати слідству свою версію на допитах, яку ми успішно здійснили, хоч результат слідтва, який вирішував «воєнний трибунал», був у той час однозначний. Ти міг говорити або мовчати, вирок був однаковим. Як слідство, так і вирок «воєнного трибуналу», це – фарс з дуже трагічним фіналом.

Якось мене викликали на слідство. Воно велося у центрі міста в будинку, спеціально призначеному для цієї мети – там орудував ООББ (обл. отдел по борьбе с бандитизмом). Від тюрми на двірці, до центральної частини міста було десь більше трьох кілометрів. Вели мене три конвоїри з автоматами центральною вулицею міста – ім. Сталіна. Я йшов в тім самім галіфе, з-під якого виглядали білі підштанники, і ще до того босий, бо мої тендітні

старі черевики давно розвалилися. Прохожі люди дивилися на мене. Не знаю, що вони думали про мене – чи ненавиділи, чи співчували. Малі діти і школярі гукали: «дядя Стьопа... дядя Стьопа!..» (Степан Бандера). То їх вчителі у школі і навчили, так щоб збуджувати ненависть до нас патріотів своєї знедоленої батьківщини. Після «демонстрації» по головній вулиці ім.Сталіна, завели мене в кабінет слідчого, він познайомив мене з собою. Він не був офіцером високого рангу – десь лейтенант, а може молодший лейтенант. Мені було байдуже.

Пізніше я дізнався, що він – Шахов. Десь так мій ровесник, а може і молодший або старший. Він тільки практикувався в цій справі. Я відчув, що політично стою вище від нього. Став мене питати, як я потрапив до лав «банди УПА». Я йому оповідав, нічого не скриваючи: «Вже вся молодь переважно мої ровесники, а то й молодші були у лавах УПА. Багато з них уже загинули в боях. Мені запропонували піти на курси військових фельдшерів. Я мав уже закінчену середню освіту: «Матуральні курси» 1941 року. Медичний курс підготовки був скорочений, тому що події примушували поспішати. Серед нас з середньою освітою були одиниці. Курсантами були більше дівчата. Я попав туди із-за своєї особистої вади – був сильно короткозорий, внаслідок того не міг стріляти, а вірніше цілитися. Після закінчення курсів, ми були спрямовані в спеціальні «диверсійні відділи» – військовими санітарами. Кожний з нас отримав польову санітарну торбу з ліками першої допомоги та перев'язочними матеріалами. Запаси ліків медичнох допомоги поповнювались за рахунок міських аптек, в якій працювали «наші» люди і підпільно постачали нам ліки, а також в тих аптеках, де не було «своїх», хлопці з відділів УПА забирали медикаменти силоміць. Основним постачанням не тільки медикаментами, а всім необхідним для повстанців, зокрема і зброєю, були німецькі військові обози та залізничні ешелони, які направлялися на східний фронт.

Фронт був уже недалеко. Німці відступали. Осінь 1943 року сформовані спеціальні «диверсійні відділи» в супроводі куренів УПА

– «Негуса» і «Дороша» рушили на Схід, назустріч фронту, що наближався, під проводом самого головнокомандувача «Спеціальними частинами Східного фронту» УПА – «Верещаки». «Диверсійні відділи» були сформовані спеціально для умов совєтської окупації, в яких доведеться діяти. При забезпеченні цих відділів санітарними частинами була присутня командир санітарних частин штабу УПА (Червоний Хрест) – Оксана. Наш «рейд» проходив лісами та селами Полісся. З нами були курені УПА, які мали з собою польові кухні і обоз. Повні підводи підпільної літератури». Шахов запитав мене: «А... що ж то була за література?» Я пояснив, що вона висвітлювала мету і завдання нашої визвольної боротьби з-під московського панування на Україні. Посуваючись на схід, наші відділи брали штурмом ще одне невелике містечко. Але так і не взяли, зате у бою загинув курінний «Негус». Несподівано нас оточили німці і після тяжких боїв наші відділи були розгромлені. Хто лишився живий – невідомо. Нас кілька чоловік після бою знайшлися і створили невеликий відділ і так в поліських лісах пережили фронт, а тепер от такий кінець.

Приблизно такого змісту був складений протокол моєї справи слідчим Шаховим. Безумовно, він був складений не в один день. Мене водили, і водили на слідство. А того дня, повертаючись зі слідства, в супроводі конвоя, я побачив біля високої грязної брами свою маму. Сонце вже стояло на заході. Печальна її постать стояла на фоні тюремних мурів, нагадувала мені якусь святу. Ми не обмовились ні одним словом. Вона дивилася на мене, а я на неї і розуміли одне одного. Моя мати, як і сотні тисяч матерів тієї грізної доби, була свідома, яку жертву приносить вона на вівтар батьківщини. Моя мама була свідома українка, вона ніколи не засуджувала діяльність свого сина. Вона була глибоко віруюча людина, молилася і просила Бога, щоб він дав мені душевних сил перенести ті всі знущання і тортури. Протягом всього часу, який виміряла мені доля, я відчував при собі Господнього Ангела Хоронителя. Він охороняв і беріг мене. Мене впустили до тієї самої камери. Та як вже почалося слідство

і виявилось, що ми з «Старим» проходимо по одній справі, нас з ним знову розділили по окремих камерах. Слідство велося в центрі міста. Було невигідно по одному в'язневі водити в таку далечінь. Тому одного дня нас, цілу групу, привели в ООББ на ніч. Ми всі сиділи і лежали прямо на підлозі коридору. Своїх підопічних конвой ніколи не тримав у стоячому положенні. Завжди на місці лунала команда, в залежності від обставин: «Садись» або «Ложись!» Тут були разом дівчата і хлопці, а над нами усіма стояв конвой з автоматами. По одному викликали на слідство.

Тієї ночі мене не викликали. Оскільки розслідування моєї справи велося інтенсивно, мене перевели в центральну тюрму – на Грабнику багатоповерховому, царського взірця, модернізовану совєтськими вертикальними дашками на вікнах, з яких було видно тільки клаптик неба.

Коли я був ще зовсім малим і до школи не ходив одного разу батько мій підводою їхав до цього, як мені здавалося, великого міста і мене взяв з собою. Під'їжджаючи вже ближче, в ранковому тумані було видно контури великих будинків. Тато сказав до мене: «Вже недалеко, он видно вже тюрму». Вона панувала над панорамою міста – висока, біла і чомусь мені здавалася дуже грізною.

Тепер я її мешканець. Вона вже майоріла мені на горизонті, коли я був ще зовсім дитиною. Долі людські незбагненні. Війна покотилася на Захід, але на нашій рідній землі вона розгорілася небаченою жорстокістю. Тюрма щодня поповнювалась жертвами московського «визволення». Наше слідство підходило до кінця. Справа виглядала дуже блідо для такого протидержавного злочину. Навіть не можна було застосувати статті КК УРСР 54.1а і 11, що то за збройний організований виступ проти радянської влади, коли в тій організації тільки нас двоє: я і «Старий».

Тому слідчі причепило до нас ще одного хлопця. Видно його не було куди подіти. Тепер вже організація виглядала солідно. Нас було вже аж троє. Цим третім був хлопець з мого сусіднього

села Дивня – Верещак. Його під'єднали до нас вже в останній момент – коли вели на суд. Поки що до суду ще далеко. Ми кочуємо від камери до камери. Це – типова совєтська система: не засуджувати на одному місці, а ганяти з місця на місце. І нерви напружені і не дуже обзаведешся новими знайомствами, а тим більше друзями.

В одній з камер серед в'язнів був ув'язнений командир СБ «Гандзя». Хлопець веселий. Оповідав, як він в умовах підпілля женився. В той час в кожному селі були розташовані «заградительные отряды» та «истребительные батальоны». Активно велася боротьба з українським визвольним рухом. Гандзя мусів звінчатися у церкві, а в селі стояв якийсь «отряд». Тоді він зі своїм відділом вигнав з села той самий «отряд», звінчався зі своєю молодою у церкві і поїхав.

Подіям, які розвивалися на той час в Україні, приділяли багато уваги найвищі московські верховоди на чолі з самим «Отцом народов» Сталіном. В той час в обласному центрі знаходився член «военного совета» – Микита Сергійович Хрущов. На ту пору він особисто уже контролював чекістську операцію «Злам». Всі ті совєтські чини ніяк не могли збагнути, що то за національний визвольний рух, такий потужний, охопивший всю націю, з яким вони не можуть дати ради. Їм почуття національної свідомості було чуже. Хрущов, обізнаний з ситуацією, яка на той час складалась в регіоні, відвідав переповнену в'язнями тюрму.

У камерах-одиночках царського взірця сиділо по сорок-п'ятдесят чоловік-арештантів. Як і належиться такому високопоставленому мужу, цікавився українським визвольним рухом, його організацією, постачанням, побутом тощо. Для цієї цілі – для співбесіди з членом «В.С.» були викликані арештовані командири УПА і СБ. Хрущов під час бесіди захоплювався (може лицемірив) організацією, тактикою та стратегією, яку проводила УПА в умовах підпілля. «Гандзю» Хрущов попросив розказати йому, як то він вінчався у церкві села, в якому стояв «заградительный отряд» військ НКВД. Той розказав. Хрущов ще раз висловив своє захо-

плення. Після бесіди всіх арештантів кинули до своїх камер, де вони і оповідали про свою зустріч з таким «високим гостем». Вони знаходились під слідством. Ще ніхто з них не був засуджений. Засуджених на такі «бесіди» не брали.

Наступного дня всіх тих «співбесідників» та інших було страчено через повішення по рангу: в обласних центрах – вищих командирів, в районних – нижчих, а по селах – рядових, а там, де не було кого повісити, привозили прямо з поля бою трупи «бандитів» і виставляли на огляд для залякування населення. У Рівному повісили курінного «Недолю» з почестями, посередині, а по боках ще двох повстанців – як Ісуса Христа на хресті з розбійниками.

24 вересня 1992 року у львівському часописі «За вільну Україну» у рубриці «Звідусіль» був надрукований лист ветерана війни, шляхетної росіянки пані Валентини Миронцової під заголовком: «Они не просили пощады...», в котрому пані Валентина свідчить про трагічні події, які мали місце восени 1944 року в Рівному, та не тільки у Рівному. Вона пише у своєму листі, що українські хлопці (повстанці) перед стратою (повішанням) не просили пощади чи помилування у своїх ворогів окупантів-енкаведистів, а вигукували гасла: «Слава Україні!»... Пані Валентина Миронцова опинилася в Рівному і стала свідком цієї трагічної події випадково. Вона приїхала з Росії до своїх рівненських родичів гостювати. Тепер, майже через п'ятдесят років, прислала свої свідчення до рівненської газети «Волинь», з котрої часопис «За вільну Україну» передрукував цей лист-свідчення шляхетної росіянки Валентини Миронцової.

«Гандзю» повісили в Здолбунові. Відлуння хрущовської акції доходило до нас в камеру. Щодня ми, в'язні, дізнавалися про події на волі. Говорили, що в моєму районі в Межиріччі нема кого повісити, я трохи потерпав. Однак, вони вішали таких, яких люди знали, знали про їхню діяльність. Мене ніхто не знав. У Межиріччя привезли повстанця, який загинув на полі бою, і виставили для огляду і залякування.

Метод залякування страченням через повішання на шибени-

ці не дав бажаних результатів. Український народ на своєму історичному шляху пережив ще страшніші кари залякування всякими окупантами, які проходили своїми брудними чоботями загарбників по його хребті. Історія свідчить: князь Баратинський вирізав лиш в Вкраїні близько п'ятнадцяти тисяч душ українського слов'янського населення. 1658 року просив московського царя дозволити йому «высечь и выжечь» всіх українців на сто п'ятдесят верств коло Києва... Так були «высечены и выжжены» Батуринці, Запорізькі поселення та інші, десятками тисяч засилалися на винищення в Петербурґ та в Азію молоді українські сили, а в Україну переселялися цілі московські села. А чорні дні Батурина, коли Меншиков вирізав усіх мешканців цього великого на той час міста. Не пощадив навіть дітей, немовлят, не кажучи вже про козаків, котрих застав у протибої з царськими військами. Після Полтавської битви наші пращурі споглядали на Дніпрі змайстровані петровськими костоломами численні зловісні плоти з розп'ятими, прицвяхованими за руки й ноги до брусів живими козаками – прихильниками Мазепи. Ті голготські плавучі шибениці з мучениками «на страх усім малоросам» неслись аж до Чорного моря. І ніхто не смів не те що рятувати ще живих, а навіть уже мертвих не дозволялося знімати з розп'ять. Сміливця, який би наважився на це, чекала смерть на такому ж розп'ятті.

Після хрущовської акції ще з більшою люттю піднялися до бою народні месники. Були випущені летючки: «Ми за тебе «Гандзя» помстимо сторицею». Національного духу не стратити «через повішення». Це – стихія.

Видно, начальству не подобалась моя справа, яку стряпав на мене мій слідчий – Шолохов. Мабуть, він був такий слідчий, що не вмів стряпати справ. Одного дня мене викликали і завели до великої зали, трохи освітленої. При вході посадили на крісло. У глибині зали на підвищенні сиділа людина. Мені сказали, що зі мною буде говорити прокурор. Прокурор запитав мене, чи буду я признаватися? Сказав йому, що я вже у всьому признався і

не маю про що більше говорити. Тоді він роздратовано вигукнув: «Ну... и х...й с тобой – расстреляем! Иди к ...беной матери!» Тоді я подумав: ух і прокурор, от русская душа... широкая. Ось вона, русская культура! Це мій університет. Вчуся слова «великої російської культури».

Ще не раз на шляху своєї неволі буду вчитися тієї «Культури» наших «визволителів». Однак зустріч з прокурором не змінила моєї справи. Вона лишилася такою, як була, тому одного дня мене ще раз викликали. На цей раз до меншої зали. Посередині кімнати стояв стіл, кілька крісел. Збоку стола стояли два кремезні хлопці у військовій формі без погонів. Один із них сказав: «Ну...? Говори...» Раптом щось сталося і їх кудись викликали, я навіть не зрозумів, в чім справа. Мене відвели до камери. На цьому моє слідство закінчилося.

Через кілька днів до тих, у кого вже було закінчене слідство, прийшов офіцер з паперами, і ми підписали 206 статтю про закінчення слідства. Усі цікавилися, яка кара їх чекає. Коли підійшов до мене той офіцер, я запитав: «Скільки мені дадуть?» Він глянув у папери, сказав: «Это такое дело – лет восемь-десять”. Він сказав так, щоб сказати, а в той час такого «детского срока» зовсім не давали.

То моє слідство так кінчилося більш-менш спокійно, тому, що не було на мене доносів, свідчень, очних ставок. Інших хлопців били, катували до смерті. На них були доноси, а вони не признавалися. Оповідали, що один з хлопців, з сусіднього села Щикичина, прикинувся німим. Його били, катували, а він не говорив. Тоді енкаведисти звернулися до священика, щоб дав довідку про те, що він німий. Священик дав таку довідку, він розумів, що треба було допомогти хлопцеві. Сексоти доносили, що то неправда, що він нормально говорить. Яких тортур не придумали енкаведисти, а він мовчить. Тоді енкаведисти дали йому якийсь спеціальний укол. Він заснув, проснувшись сказав: «...так мій дід... мій батько... і так я». Коли він заговорив, священика негайно арештували і засудили на десять років ув’язнення.

Прийшло свято Михайла – 21 листопада 1944 року – «День Базару». Мене повели на суд. Перед дверима приміщення (на території тюрми), де мав відбутися суд – нас стояло троє: «Старий», «Верещак» і я – організована злочинна група! На дверях ніякої таблиці. Відкрились двері. Ми у супроводі конвою зайшли до дуже маленької кімнати. При дверях зліва стояв стіл, за яким сиділо троє офіцерів, як мені здалося, з вигляду дуже подібні на жидів. Які вони мали ранги не знаю. Біля них сиділа секретарка. З протилежного боку від дверей поставили нас. Біля самих дверей, закритих, стало два конвоїри зі зброєю «при нозі». Нічого нас не питаючи, один з суддів, сидячи, прочитав нам вирок, приблизно такого змісту: «Военный трибунал за измену Родины приговорил вас к высшей мере наказания – расстрелу!..» Конвоїри підняли свої кріси, клацнули затворами, зарядили патрони. Подумалось, мабуть, відразу будуть стріляти. Однак, нас вивели з приміщення трибуналу і розвели по камерах для «Смертників», кожного в іншу.

Камери «Смертників» знаходились в підвальних приміщеннях центральної тюрми. Тюрма була побудована ще за царської Росії. Камери у підвалі були розраховані на в'язнів-одиночок. Відкрились тяжкі залізні двері, клацнули залізні штаби об цементну підлогу, я зайшов до одиночки. Заскреготіли залізні штаби та замки, шурнула закривачка «Вічка». Через грубу кам'яну стіну десь високо, на рівні землі, з маленького заґратованого грубими залізними прутами віконця продиралось денне світло. В темному кутку сиділо двоє. Стіни закривавлені бурими плямами крові. Подумалось, мабуть, тут і розстрілюють. Кров'яні плями на стінах лишилися після розчавлених блощиць, яких в'язні нищили таким способом. Більшовики і блощиці займалися однією справою, хоч методи були різні, але кров та сама – невільників.

Познайомився зі своїми колегами-смертниками. Один із них Іван Хабатюк на один рік молодший від мене, інший – Роман Ситник старший від мене. Тепер я вже мав час подумати над своїм обвинуваченням та вироком. «Измена Родине», що це

за зрада Батьківщині, якій Батьківщині, де та Батьківщина?! Москва і Росія ніколи не були моєю батьківщиною! Москва і Росія споконвічні вороги мої і мого знедоленого народу. В історії немає фактів, які би посвідчили дружність чи братерство «старшого брата»! Навпаки, москалі несли нам тільки неволю: Андрій Боголюбський, Іван Грозний, Петро І, Катерина ІІ, Ніколай І, Олександр ІІ, Ленін, Троцький, Сталін, Каганович, Хрущов, Постишев, Молотов, Андропов, Брежнєв, Горбачов і безліч інших знаних і незнаних.

Своєї батьківщини України я не зрадив! Цей вирок, який винесли мені кати моєї України – прийму як гідний її син. Нас осудили зранку. Впродовж дня камера «смертників» поповнювалася все новими жертвами. Увечері при тьмяному світлі лампочки вже камера гуділа як вулик. Кожний свою смерть сприймав по-своєму. Одні були спокійні, інші – зденервовані. Одні спокійно стояли або сиділи, коли ще було де сидіти. Інші ходили, поки було де ходити. Один із засуджених мав на собі ще нову чисту сорочку, то він пірвав її на дрібні стрічки. Коли тюремщики закінчили формувати камеру смертників, стали застосовувати закони режиму для смертників.

Наглядач через відчинену «кормушку» скомандував усім сісти вздовж камерних стін. Коли хтось мав з собою якусь шмату, сідав на неї, а хто не мав, таких було більшість, сідали прямо на цементну підлогу. В куті камери біля дверей стояла велика дерев'яна параша. Коли стали сідати, то всім не вистачило місця сісти. Між нами був старший вже чоловік. Мав прізвище Крук, людина якась пригнічена, застрашена. Можливо, смертний вирок понівечив його психіку, а може він і був таким, мусів сидіти на дерев'яній покришці параші.

Через вікно в дверях цілий час за камерою стежило чиєсь око. Коли хтось піднімався і стояв, йому наказували негайно сісти. Смертники мали великі привілеї, вони навіть не виносили своєї параші. Перед тим, як забрати парашу, відкривалася "кормушка" і звідти лунала команда: «Ложись». Всі лягали впо-

перек камери на живіт, вздовж камери на витягнуті ноги наказували ще кільком лягти. Щоб захотів встати – не встигнеш. В цей час до камери заходили двоє в'язнів-битовщиків, забирали парашу і виносили до туалету. За той час, поки її занесли і принесли, смертники лежали. Коли парашу винесли, двері зачинялись на ключ, а наглядач через «кормушку» нагадував «лежать»! Коли вже пусту парашу приносили, наглядач відкривав ключем двері, парашу ставили на місце, носильщики виходили, двері закривались на всі замки і тоді щойно була команда: «Садись»!

Підходила година «отбоя», відкривалася «кормушка». Наглядач кричав: «Отбой!» Всі мусіли лягати. Так як камера була «одиночка», а нас в камері було чоловік п'ятдесят-шістдесят, треба було вже по своїй команді лягати на правий або лівий бік, як оселедці у бочці. На лопатки лягаги не можна було так як всі не змогли б поміститися. Коли вночі хотілося повернутися, треба було повертатись на другий бік по команді. Ноги протилежного мого сусіда були у мене під носом, а мої – у нього. Крук не тільки що сидів на параші, він там і спав, зігнувшись клубочком.

Щоночі мені снилися сни, що нас везуть на розстріл. Відкриті бортові автомашини повні смертників. До розстрілу не доходило – прокидався. Годували смертників двічі на день. В першій половині давали по кусочку хліба і окропу. Хліб був як глина – глей чорний і неспечений. Після обіду приносили баланду. Баланда – чорні цукрові буряки, зварені на воді. Харчі по коридору попід «кормушки» розносили якісь жінки, видно ув'язнені злодійки. Вони наливали баланду у посуд, а наглядач подавав у «кормушку».

Ми не вмивалися, не голилися. Передачі від рідних були заборонені. Не дивлячись на такий суворий нагляд за нами, смертниками, нам усе-таки вдалося пробити цегляну стіну у дві цегли і наладити зв'язок з сусідньою камерою. Десь через два місяці нас повели до «бани». В передбаннику посадили на підлогу. Тюремний режим не дозволяв в'язневі стояти. Ми чекали своєї черги. Організм знесилений, виснажений тюремним життям, а від приміщення душу йшло задушливе повітря зі смердячими

випарами. Мені зробилося недобре і я ліг на підлозі. Через цей передбанник був прохід в якусь тюремну контору. У цей час, коли я лежав, проходив якийсь офіцер в блискучих погонах і, переступаючи через мене, став лаятися: «Чего разлегся ка х...й голландский!» Ще раз була нагода переконатися у вульгарності русской речи. Перший раз почув таке паскудне слово.

Підійшла наша черга митися. Наш одяг забрали до «прожарки», а ми по кілька чоловіків заходили і милися. Я ще раз втратив свідомість. В бані можна було обмінятися інформацією. На стінах приміщення душевої, де ми милися, було багато написано різних питань і відповідей. Мій дворідний брат оповідав, що він писав: «Хто знає про долю Василя Яремчука?» Іншим разом при черговому митті прочитав відповідь: «Загинув на Сході». Видно для смертників були зроблені деякі полегшення. Мили нас у бані, дозволили передавати передачі. Стали час від часу поодиноких кудись викликати. Ніхто не знав, куди викликають: чи на розстріл, чи на помилування. Перед тим принесли в камеру і роздали всім папір і ручку. Сказали, щоб кожний з нас писав прохання про помилування. Були такі, що відмовлялися писати просьбу про помилування. Їх викликали, погрожували, навіть били. Цікаво, чим можна було погрожувати смертникові?

З мого сусіднього села Козака сидів у сусідній смертній камері в'язень Карась. До нього застосовували різні методи впливу, а він не просив помилування. Тоді енкаведисти помилували його без просьби. Тут же ще раз засудили до розстрілу, і знову ж заставили писати просьбу про помилування, а він не хотів писати. І все-таки його помилували без просьби. Тут головне катам було зламати в людині людську гідність і силу волі.

Сама процедура виклику смертників із камери. Відкривалась "кормушка", в якій появлялася морда офіцера-енкаведиста і говорила: на букву «О» або якусь іншу. Тоді ті смертники, в яких було прізвище на цю букву, називалися. Тому, кого забирали, говорили збиратися з речами. Всім іншим говорив «ложись» і прикладав кількома чоловіками їх ноги поперек. У смертників

був звичай: кого викликали з речами, він лишав щось зі своїх речей. Коли вже його помилували, він через якийсь час говорив тюремникам, що у камері забув щось. Переважно наглядач приходив і казав, щоб дати забуту річ. По чию річ не приходили, всім було ясно, яка цього спіткала доля.

Відчувалося, що тепер розстрілюють менше. Для «Утопії» комуністичного суспільства треба були раби, багато рабів. А тут наяву був такий дорогий товар: молоді, фізично здорові хлопці і дівчата. Смертники все більше діставали з дому передачі. Після Різдвяних Свят і я отримав з дому святочну передачу з печеним, шинкою і ковбасою. Ковбаса і шинка була з того кабана, за якого енкаведисти пропонували моїй мамі відправити мене на фронт. Вийшло навпаки, мені дісталася якась доля тієї ковбаси і не тільки мені. Одного дня відкрилася "кормушка" і в ній появилась морда енкаведиста, який сказав: на букву «Я», кілька смертників назвалися в тім числі і я. Сказав мені збиратися з речами. Всім іншим лягати. Я взяв свою передачу і обережно, переступаючи через смертників вийшов у коридор. Тут, в супроводі двох конвоїрів повели мене вперед, куди невідомо. Завели в якесь підвальне приміщення. Там було вже багато людей. По одному викликали до столу, який стояв під аркою. За столом сиділо кілька енкаведистів з розложеними папками паперів.

За час, поки мене не викликали, познайомився з дуже симпатичним хлопцем Максимом Чиж-Нагорним і запропонував йому з'їсти разом мою передачу. Ми не знали, яка нас чекає доля через кілька хвилин. Зайшли до якоїсь пустої маленької кімнати, сіли на підлогу і справили останню «тризну». Пізніше Максим часто згадував, в голодному нашому житті про ту святочну ковбасу. На жаль, Максим влітку 1953 року захворів на «гальорку» (швидкий туберлульоз) і помер у відділенні №3 Горлагу в Норильську. Підкріпившись передачею, ми з Максимом говорили про наше становище. Ми мужньо стояли перед жорстокою дійсністю. В нашому жалюгідному зовнішньому вигляді витав здоровий дух. Щоб так мужньо стояти, треба було, щоб ідея правди володіла

тобою, твоїм єством. Якими нікчемними тепер стають перед нами ті всі комуністи, яких судили, розстрілювали, катували, а вони каялися і признавалися у своїх злочинах. Вони дійсно були злочинцями, але не проти своєї партії, а проти нас – українського народу.

Покликали Максима. Нарешті покликали мене і я став перед тим столом, де сиділи кати-енкаведисти. Один з них прошипів: «Президиум Верховного Совета СССР заменил вам высшую меру наказания РАССТРЕЛ, согласно Указа Президиума Верховного Совета СССР от 22 апреля 1943 года, на двадцать лет каторжных работ в отдаленных районах Крайнего Севера. Председатель ВС СССР – Калинин, секретарь – Горкин. Дата...»

Переважно розстріл всім змінювали на п'ятнадцять або двадцять літ каторги з додатком ще п'ять літ поразки в правах. Поразка – це така сама неволя, в якій ти ходиш не за колючою проволокою, а перед колючою проволокою. Мені при заміні розстрілу на каторгу поразки в правах не дали. Двадцять літ каторги і все. Явно розраховувалося, що двадцять років каторги я не витягну і достроково подохну. Це так вони, кати, розраховували, забуваючи при тому, що крім усього в світі є ще воля Божа.

Після церемонії заміни, мені наказали перейти до сусіднього склепіння. Тут в тому ж порядку стояв стіл і за столом сиділи вони. Один з них офіцер високого рангу звернувся до мене. "От які ми добрі, замінили розстріл на каторгу. Ти повинен віддячитись за таку милість! Ти будеш працювати з нами?" Я кажу: «Ні! Не буду!» Йому аж очі пішли під лоб. "Як не будеш!?" Говорю: «Так, не буду!» Він не знав, що робити. Нарешті каже: «Х...й с тобой! Поедешь туда, где жить будеш, но ...бать не захочешь!» Я замовчав, на такі аргументи слів не було. Нібито ті, що погодилися працювати з ними, не туди поїхали, куди і ми.

Після процедури помилування нас усіх розвели по камерах «післясмертників». Це були ті самі камери-одиночки, де перед тим сиділи ті самі «смертники». В побуті камери нічого не змінилося. Крім того, що тепер парашу свою самі виносили і коли когось

викликали, то вже не змушували всіх лягати на підлогу. Стали виводити на прогулянку через кілька днів на п'ятнадцять хвилин. В харчах ніяких змін не було. Зате настрій і психічний стан «післясмертників» були іншими від колишніх «смертників». Тепер з того глевкого хліба стали ліпити шахові фігури і грати в шахи. В камері вже вільніше, не потрібно було спати на одному боці. Хлопці з пряжок, що були на боках для стягування штанів і, які наглядачі, прогавивши, не підрізали, поробили і вигострили бритви. Пряжку ту гострили об камінь на тюремних стінах. Бритва з такої пряжки була дуже гостра. Таку бритву можна зробити тільки в тюрмі. На волі ніколи ніхто так не вигострить бритви, як в тюрмі. Хто з в'язнів хотів поголитися, сідав в такому місці, де не попадав в поле зору наглядача з вічка "кормушки" і голився. Один з хлопців мав лице випещене і коли поголився, було дуже замітно, що він свіжопоголений. Наглядач через вічко "кормушки" побачив, що він поголився. Негайно його кудись викликали. Коли привели знову до камери, то був побитий до крові. Питали, чим голився, а він не признався. Побили.

У камері «післясмертників» появилися нові знайомі. Серед них були хлопці освічені, свідомі, з широким культурним і політичним світоглядом, був серед нас і професор. Вели між собою бесіди, дискусії. Переповідали літературні твори. Говорили про те, як енкаведисти впроваджувалися в ряди УПА та ОУН і як там вони робили свою чорну справу під вивіскою командирів УПА та СБ.

От так пройшли ці три місяці у «післясмертній» камері тюрми, збудованої російським царатом, як дар старшого брата для культурного «просвещения» малороссийского «непросвещенного» народу. Нахабні «благодійники» вимагають від нас подяки за таку «ласку». Одного квітневого дня ще вдосвіта нас вивели на тюремне подвір'я, вишикували у величезну колону. Оточили конвоїрами з собаками і повезли на залізничний вокзал. Тут нас завантажили у вагони-«телятники». Вагон був зовсім пустий. Тільки в одному з кутків була вирізана невелика дірка в підлозі,

яка мала служити для нас виходком.

Квітневе сонце вже високо стояло у небі, як наш ешелон рушив у дадеку дорогу. Дні стояли теплі, спрага мучила немилосердно. Через кілька днів, простоюючи у тупиках дні і ночі, ми прибули на південь України. Дніпропетровськ. Привели нас в «Екатеринославскую пересылочную тюрму». Пишна будівля. Є чим пишатися російським архітекторам. Це вона «вторая» таке диво наставила. Січ зруйнувала, а тюрму побудувала в Україні, а в Росії – «Церкви та палати! Веселися, лютий кате, проклятий! Проклятий!» Загнали нас у камеру. Той же знайомий інтер'єр – пуста коробка. Знову нові люди, нові знайомства. Ніякого інтернаціоналу, всі – українці, всі земляки. У всіх одна справа («бандити») – «За самостійну Україну». А там, за тюремними ґратами, «на волі» – ще сотні тисяч таких, як і ми – в'язні, борються все-таки за Неї. Духа стихії не ув'язнити за тюремні ґрати. Він живе, він ще не вмер.

З цієї камери найбільш запам'ятався Олексій Залюбовський – мій земляк. Його швагер Нестор Кузминець ще гуляв на волі, наганяючи страху і переполоху енкаведистам на терені міста Рівного. Всі ці події, в яких брав участь Нестор, як командир загону, пізніше спритні літератори припишуть Кузнецову – московському агенту, який працював у штабах німецької армії. (Переносячи події назад – в час німецької окупації).

Після трьохмісячного перебування в «Екатеринославской пересылочной тюрме» нас знову завантажили в ешелони зібрані з вагонів-«телятників» і вже прямо рушили на північ через столицю «нашей Родины» – Москву. На станціях, де зупинявся наш ешелон, люди хотіли дати нам хліба, якого в той час самі не мали, або води, але конвой навіть близько не підпускав. На зупинках в кожний вагон заходили конвоїри з спеціальними молотками і обстукували кожну дошку, шукаючи в них пошкоджень, які зумовлялися підготовкою до втечі. В нашому стані не було таких зусиль.

Пізніше, багато років після цих подій, мені ленінградець Полозов, який служив при штабі РОА генерала Власова і був

арештований у місті Відні в совєтській зоні окупації, коли одного вечора пішов до своєї дівчини, яка жила в цій зоні, а він сам жив в англійській зоні окупації, оповідав. Коли їх везли степом через Сибірську тайгу в Красноярськ, то один з в'язнів все-таки втік з вагона, проломавши дошку в підлозі. Цим в'язнем був мій земляк Герман Власюк з села Даничева. Я вже про нього оповідав, як він навесні 1942 року організував перший відділ самооборони на боротьбу з більшовицькими, так званими партизанами, які немилосердно грабували наших людей в лісовій смузі. Пізніше московська пропаганда ці грабежі приписувала українцям. Це були спогади.

А тоді наш ешелон причалив в морський порт Сєвєродвинськ – Молотовськ Архангельської області. Ешелон зайшов прямо на територію величезного пересильного пункту. Нас з «телятників» зігнали у великі ангари. Навкруги по території валялися міни. Можна було припустити, що тут були цехи по виробництву мін, а, можливо, склади зброї. Тут нас ніхто не передавав з одних рук у другі, ніхто не рахував. Попався нам на очі умивальник з соском і ми скористалися ним, щоб умитися. Тут виявилося, що в нашому ешелоні Дніпропетровського етапу ще було два етапи: Югославський і Австрійський. В Югославському етапі опинилися совєтські партизани, які разом з сербами воювали проти німецьких окупантів. Разом з совєтськими партизанами чомусь опинився в цьому етапі і син польського посла в Югославії. Югославський етап своїм зовнішнім виглядом дуже відрізнявся від нашого, Дніпропетровського. Всі люди виглядали здоровими, чистими і незмученими тюрмою, так як ми.

Австрійський етап ще більше контрастував з нашим і навіть з Югославським. Австрійський етап складався з так званих «власовців», які були сформовані генералом Власовим в так званому РОА з колишніх совєтських військовополонених – тими, які потрапили у полон до німців. Ми знаємо, як німці поводились з тими полоненими. Совєтські вояки щиро вірили німцям і надіялись, що настала нагода позбутися комуністичного ярма. Гітлер не зумів

скористатися з політичної кон'юнктури, яка панувала в рядах червоної армії і тим самим вибрав для себе ганебну поразку.

Отож ті частини РОА, які воювали на Західному фронті проти західних союзників, потрапили в полон до англійців. Англійці полонених вивезли на острів Кріт, наказали полоненим зняти німецьку військову форму і кинути в багаття, а «власовцям» видали англійську уніформу, зокрема і військові казанки, які були набагато більшими від німецьких. Австрійський етап зовнішньо виглядав немов військова частина, всі в однаковій уніформі кольору хакі, з величезнимй військовими наплечниками, які були набиті деякою всячиною, в тому числі сигаретами і шоколадами.

Що ж то за такі етапи? Як вияснилось, після війни працювали всякі комісії, які запрошували вернутися всіх, хто опинився поза межами своєї советської держави, на «Родину». Московська брехлива пропаганда, вірна своїм принципам, брехала. «Родина» вас простила, там тепер на «родине» все змінилося, колгоспів вже немає, церква відкрита і таке подібне. «За вами березки плачут!..»

Ностальгія зробила свою чорну роботу, люди вернулися на «родину» і вона зустріла їх. Коли пароплав пришвартувався в Одеській пристані, і вони всі вийшли на берег, їх зустрічали з квітами. З Одеського порту їх погнали прямо в «телятники», які вже стояли на запасних торах. І от фініш у Молотовську (Сєверодвинську) разом з в'язнями вже засудженими – на пересильному пункті.

Життя на молотовській пересилці пішло своєю чередою. Під дахом величезних ангарів розмістилися дво- і триповерхові нари. Кожний день вишиковувались довжезні черги за баландою, а на друге давали кашу з сочевиці – двісті грамів. Коли почергово підходили «власовці» за своєю пайкою зі своїми англійськими казанками, куховар, котрий роздавав тую кашу, своїм двістіграмовим ополоником гримнув по тому англійському казанку, а та каша тільки замурзала стінки казанка, їсти не було що.

Один татарин говорив мені, обурюючись, показував казанок: «Всю Европу проехал. Везде получал полный котелок! На роди-

не пустой котелок!» Тут нас, на молотовській пересилці, застала японсько-совєтська віина; тут вона і закінчилася. На цей час багато наших в'язнів вже було завезено на Далекий Схід. Мій земляк – Аркадій Рибчинський з Басового Кута, що біля Рівного, оповідав мені вже пізніше в Горлагу, що їхній етап завезли в бухту Находку. Кожний день їх гнали в порт під конвоєм на вантажно-розвантажувальні роботи і на будівництво порту. Коли почалася війна, японці обстріляли порт з воєнних кораблів. І, о диво! Після японського обстрілу в порту біля в'язнів не стало ні одного конвоїра, ні одного офіцера. Все начальство розбіглося хто куди. Лишились тільки в'язні без всякої охорони. Що ж робити? Куди йти? Навкруги – пустеля. Вони вернулися до своєї «клітки» – в табірний пункт. На території табору все пусто і глухо. Звідси як конвой, так і начальство – всі повтікали. Тільки обстріл припинився і все стихло, стали повертатися усі «на круги своя». Все стало на свої місця.

Дивлячись на те, що йшла війна з японцями, тут, в Гулагу, все йшло своєю чергою. З молотовської пересилки в'язнів розвозили по концтаборах Гулагу, на побережжя Льодовитого океану, черговими етапами. Одного дня стали формувати етап, за чутками – в Норильськ. Тут, на молотовській пересилці, крім тих етапів були ще в'язні з армії Рокосовського. Ми знаємо, що генерал Рокосовський до війни з німцями сидів, як і належить совєтському генералу, у в'язниці в «Крестах». Коли почалася війна, він запропонував Сталіну свій план поповнення втрат у людях червоної армії за рахунок всяких рецидивістів, бандитів, якими кишів великий концтабір Совєтський союз. Рокосовський в своєму плані запропонував з тих усіх тюремників сформувати військові «штрафні роти» і післати на передову лінію фронту.

Великому вождю народів дуже сподобалась така зухвала пропозиція Рокосовського, його було звільнено з ув'язнення. Пізніше присвоєно йому високе звання маршала РС. Ці всі воїни з армії «блатних» з гордістю називали своє і всі свої бандитські дії «рокосовщиною». Коли уже були сформовані «штрафні роти»

Сталін, будучи верховним головнокомандуючим, негайно дав наказ по червоній армії, суть якого була в тім, щоб при бойовій атаці не залягати, а йти «полной грудью вперед!»

Можете уявити собі, що таке іти в атаку, не залягаючи, проти німецького вогню. Незважаючи на нелюдський наказ, на страшний суцільний вогонь, всіх все одно не перебили. Якась частина залишалась живими – тоді їм надавали всякі військові почесті, заслуги, ордени і медалі. Є припущення, що Матросов також був зі «штрафної роти». Це було у бою. Але ж авангардні частини йшли і без боїв. Тут їм була дана повна свобода: ґвалтували, грабували, убивали, і не було на них управи. Очевидці оповідали, наприклад: підійшли вони до міста, яке треба було брати штурмом. Командир говорив до солдатів: «Перед вами місто; ми знаємо, що ви голодні. Візьмете місто, там буде все, що ваша душа забажає. Брали місто з боєм або і без бою... гуляй душа. Цистерни зі спиртом розстрілювали з автоматів. Коли через продіравлені стіни цистерни почав витікати спирт, підходили і пили залпом. Деякі з солдатів так і не відходили від цистерни, там умирали (горіли). У воєнній тактиці при наступі відбірні військові частини йдуть попереду (авангард) основних військових сил, а при відступі ті ж частини ідуть останніми.

Німці під час війни зорганізовували з колишніх полонених червоної армії козацькі відділи, в які входили кубанські і донські козаки. Кубанський козак, Семен Головко, який мав каторгу і сидів з нами в одному таборі, оповідав. Військові частини Кубанських козаків були відбірними і прикривали тили відступаючої німецької армії. Вони також користувалися неписаними законами війни. В Угорщині зайшли до якогось палацу в маєтку. Говорили між собою, що «не пробували» ще пані-поміщиці. Зараз «попробуємо». Але пані-поміщиця давно вже від'їхала з відступаючими німцями, а в селі лишилась тільки прислуга. Коли зайшли в приміщення, їм попалася на очі пишна жінка – вона була куховаркою. Вони і прихватили її. Семен оповідає: іду і бачу – один із наших поставив її в куті і тільки автомат у нього

на спині скаче в такт. Найшли там вино і закуску. Влаштували собі трапезу. Заставили одну з прислуг грати на роялі. Але та гра їм подобалася, і тоді вони із ногами залізли на клавіші рояля і чоботами вигравали вже всякі симфонії. Культура! Чия? Небіжчик – перший секретар ЦК КПСС Андропов на одному зі з'їздів партії говорив, що ми можемо тепер сміло говорити вже про «совєтскую цивилизацию»! Цивілізація! Страшно!

Отож, формується черговий етап в Норильськ. Між тими всіма в'язнями були і такі, яким вже прийшлося побувати в Норильську. Один вірмен, який потрапив у списки того чергового етапу, ножем порізав собі груди і такий окривавлений бігав по ангарах і страшно кричав і матюкався. Тоді я не розумів, в чому справа, а пізніше дізнався, що таким чином він не попав в той етап. Його наглядачі піймали і посадили в бур. Він поїхав наступним етапом, в який потрапив вже і я. Під час мого перебування на Молотовській (Сєверодвинській) пересилці тут, недалеко, в місті-порту Архангельську перебував мій батько. Він був мобілізований до совєтської армії і на фронт.

Під ту пору йому вже виповнилося сорок вісім років і він ніс службу при зенітній артилерії. Архангельськ на той час був під постійними нальотами німецької авіації, яка бомбувала американські морські транспорти, які розвантажувались з продовольчими і військовими вантажами допомоги для Росії згідно з лендлізою.

Яким же транспортом відправляли етапи з Молотовської пересилки в Норильськ? Дуже раціонально були використані вантажні пароплави. З Норильська, а фактично з порта Дудінки, відправляли пароплави навантажені вугіллям у Молотовськ і інші порти побережжя Льодовитого океану. Звільнені трюми вантажних пароплавів обладнали нашвидкуруч для завантаження живими людськими вантажами. Не встигали переобладнати всі трюми для людського животіння, а саме нарами. Коли вже підійшла і моя черга, і нас тисячі пройшли по трапу в трюм, я попав в необладнаний трюм, де не було нар. Нари були зайняті

блатними – «рокосовщиною». Наш пароплав мав назву – «Кингиссеп», а попередній – «Диксон».

Пізніше оповідали, що один з таких чергових етапних пароплавів затонув. Потрапив під сильний шторм. Ще була версія, що натрапив на німецьку міну. Такі чутки розповсюджувала влада. Ніби-то ми такі добрі, а от німці ставлять міни в Льодовитому океані, щоб потопити в'язнів. Як правило, з кожним етапом, разом з політичними в'язнями (такого офіційно влада не признавала) нас називали «бандитами», «фашистами», «изменниками родины», упроваджували відповідну кількість «бытовиков», переважно блатних, рецидивістів, які були забезпечені неписаними совєтськими законами. Тільки закінчилося завантаження судна в'язнями, відразу почалася боротьба «за місце під сонцем».

У тій боротьбі активну участь брали тільки «совєтськие люди», а саме «рокосовщина» і «власовці». Ми, каторжники, були дуже психічно пригноблені. Якщо в декого були нові чоботи або кожушина, їх уже давно блатні забрали. Мине ще багато часу поки усвідомимо, що в умовах «совєтськой действительности» треба активно боротися за виживання. Тим часом «блатные» з криками: «Ми – рокосовщина», взялися опорожнювати «власовцям» англійські наплечники від усього краму та гастрономії. Власовці, хлопці не ликом шиті, знали з ким мають справи. Почалися баталії на верхніх ярусах трюма. Одні одних стали кидати з висоти сюди, прямо на дно трюма, в натовп тисячної юрби. Страшна жорстока картина. Нарешті було забрано трапи і судно відшвартувалось від берега, вийшло у відкрите море Льодовитого океану і лягло курсом на порт Дудінку, що на березі Єнісею, де він впадає в Карське море.

Тяжкий то був круїз, особисто для мене. Море цілий час штормило. У мене появилась морська хвороба. Мене постійно нудило, хотілось блювати, а не було чим, лежав крижем на дні трюма з тяжкими болями в грудях, з відчуттям, що болить душа. Для людських потреб на палубі була влаштована вбиральня. Вона мала дуже примітивний вигляд. Це була звичайна буда, збита

з дощатого обзолу, побудована на самій грані судна, біля перил палуби з дерев'яним коритом для відводу відходів прямо в море. Але на сторожі життя кожного в'язня тут же, біля убиральні, стояв озброєний автоматом конвоїр. Коли б у когось появилось бажання кинутись у прірву океану, він тут же на місці був би застрелений.

Таким чином, долаючи морські простори, одного дня нам сказали, що вже проходимо Карські Ворота, а то вже половина нашого путі. Минув вже майже місяць і подолавши приблизно три тисячі п'ятсот кілометрів, ми повернули в Єнісейський залив. Обступила нас дика природа, страшні скелі погрозливо дивились на нас з обох боків Єнісею. От вже і Дудінка. Причали Дудінського порту так як і Молотовського були суцільними гулаговськими зонами. Тут не потрібно було конвоїрувати в'язнів під посиленими нарядами. Ми відразу попали «з корабля на бал» – в свою хату. У Дудінській зоні було вже простору. Нам видали вже заполярний пайок цукру по сто грамів. З тим цукром тут було трохи клопоту. Справа в тім, що цукор блатні від звичайних смертників відбирали і приготовляли собі «аристократичне» блюдо – тюру. Тюра – намочений хліб, перемішаний з цукром. На Дудінській пересилці нари в бараках були різних конструкцій, були і трьохповерхові. Коли я дістав свою пайку цукру, то на ніч заліз з тим цукром, заховавши за пазухою, під самі нижні нари і там ночував на підлозі, ледве туди заліз, але зате зберіг цукор за пазухою.

Нас гонили в порт на вантажні роботи. Ми лопатами накидали вугілля на транспортер, а він відправляв його прямо в трюм вантажного судна. На роботу ходили із задоволенням, бо звідти можна було принести капусти. Капусту вирощували тут в Дудінці і відправляли в Норильськ. Капуста була смачна, а головне солодка. Ми трохи дивувалися, чому вона така солодка, наша капуста в Україні має гіркуватий присмак. Думалося, що мабуть, від голоду вона стала такою солодкою, але нам пояснили компетентні люди, що то є такий сорт. Після роботи

кожен приніс собі капусти і бляшану баньку з-під консерви, в якій варив капусту. Голодні понаїдались капусти досхочу, а потім хворіли проносами, але голод не знає зупину. В Дудінці було вже дуже холодно, а я ходив на роботу в тій тілогрійці, яку мені мама передала ще тоді, коли я сидів у КПЗ. З тієї тілогрійки звисали тільки френзлі і трималася вона завдяки простьобаним нитками швом. Виглядав як індіанець.

Одного дня каторжників зібрали і сказали, що ми живемо не в тому режимі, який нам прописаний, тому на ніч нас загнали до бараку, в якому були трьохповерхові нари, принесли нам дві параші і закрили барак на замок, завчасу приготувавши штабу на двері і колодку. Тяжкі то були ночі нашого приписаного режиму. Народу повна секція, все закрито, з параш сморід, немає чим дихати, піт заливає очі, увесь одяг мокрий від тих випаровувань. Чим ще не один тортур? Гірше, ніж в смертній камері, там було чим дихати, на цементній підлозі не було місця, зате кубатура смертної камери була достатньою.

Дякувати Богу, що то продовжувалося тільки кілька днів. Нарешті стали формувати етапи і відправляти в зону селища Норильська. Селище Норильськ розташоване за Полярним колом. В районі Норильська дуже багато корисних копалин. Говорили нам, що там є вся таблиця Менделєєва. Величезні багатства, а клімат суворий. От совєти ж знайшли вихід. Замість того, щоб людям платити великі гроші, із-за суворого полярного клімату, не комфортного життя, вони перевели їх в категорію рабів, а результати їхньої праці присвоїли собі безплатно. Не тільки рабська праця, а й сам раб не є людиною, то хто буде рахуватися з ним? Цю істину довели ще древні римляни. Римлянка ніколи не оголювалася перед римлянином. Однак, коли її раб супроводжував до лазні, вона там у його присутності скидала свої шати і милася. Ніби в її присутності була не людина, а пес чи осел.

Сформували етап з кількох сотень в'язнів. Норильськ з Дудінкою в ті сорокові-п'ятдесяті роки сполучався найпівнічнішою за Полярним колом вузькоторовою залізницею. У період навігації,

переважно десь від десятого червня до п'ятнадцятого жовтня, по вузькій колії з Норильська в Дудінку – привозили корисні копалини – багатства, переважно в сирому стані. У той час в Норильську переробляючої промисловості ще не було, а з Дудінки життєво необхідні товари, переважно продукти харчування та одягу. На той час ще точилася друга світова війна, ті товари були всі американські (отримані по ленд-лізу) були й інші імпортні товари.

Пам'ятаю югославську консерву з ковбасою. Наш сформований етап завантажили в ті ж вагони-«телятники», які стояли на вузькоторових колесах і завезли нас у табірний пункт «Каеркан», недоїжджаючи до Норильська. «Каеркан» – новий пункт, недавно побудований. Розташований по одну сторону залізничної колії, а по другу сторону тієї ж залізниці розташувалися вугільні станції (шахти).

Вивантажили нас із «телятників» і повели під конвоєм в зону. На прохідній здали наглядачам, ті, в свою чергу, розвели нас по бараках. Зона була нова, деякі бараки не були ще викінчені. Перший раз побачив таке будівництво. Барак був збудований на стовпах, оббитих з двох сторін дошками і порожнеча між дошками була засипана жужелем (шлаком). У цьому таборі ми були не першими. Ще першим етапом, (коли відкрилася навігація на північних морях Льодовитого океану) привезли сюди наших хлопців. Вони і були першими, які почали будівництво цього табору смерті.

Наші хлопці, загартовані в боротьбі з московськими імперіалістами, переносили всі лиха, життєві незгоди, але неволі перенести не могли. Влітку 1945 року вісімнадцять хлопців втекли з табору «Каеркан» через колючі дроти зони, не зауважені «попками» охорони, які стояли на своїх місцях в «голуб'ятниках».

Нас відразу попередили, що хто задумає втікати, а його впіймають, розстріляють на місці. Однак, тих хто втікав і кого впіймали, приводили в його «рідний» табір і перед усіма в'язнями, яких вишиковували п'ятірками на площі перед бараками, за-

читували вирок, яким ще добавляли по кілька років ув'язнення, переважно п'ять-десять років. Тих вісімнадцять хлопців не привели в табір, тільки сказали, що їх всіх постріляли в тундрі.

Так воно було чи ні, але факт, що втікачі загинули. З Таймирського півострова втекти неможливо, скрізь непрохідні болота тундри, безлюдні простори. Взимку сильні морози, хуги. Ті з рецидивістів, яким вдалося втекти, вони ішли іншим шляхом, а саме Дудінка-пароплав-Красноярськ. Один мій знайомий з Ленінграда оповідав, що його піймали вже в Красноярську, коли він відпочивав на лісосплаві на колодах. А от тому в'язню, який переодягнувся в мундир старшого лейтенанта і пройшов через прохідну табору, мабуть, вдалося втекти, але він був із «блатних». Ми знаємо, що блат – вище наркома. Тут нас ознайомили з режимом. Ми мали тільки право ходити на роботу під конвоєм. Табірна обслуга: кухарі, нарядчики, всяка інша табірна шваль була набрана з «битовиків». Наш брат не мав права працювати в табірній прислузі. Нам можна було написати раз на рік листа додому, до рідних.

Усвідомлюючи реальність свого буття, я песимістично дивився на свою дійсність і рахував, що мені звідси не вийти ніколи. Тому не скористався «правом одного листа» і не писав до батьків. Однак швидко дістав листа з дому від батьків. У цьому таборі було дуже багато моїх односельчан, вони написали у своїх листах своїм, що тут з ними є і я. Їх, правда, привезли на «Каеркан» вже влітку 1946 року іншою дорогою – через Красноярськ-Дудинка по Єнісею. Кожен з нас, каторжан, мусів мати написаний олійною фарбою свій особистий номер на спині верхнього одягу, на штанах і шапці. Мій особистий номер Е-573.

У перші дні, коли нас загнали в зону «Каеркан», розташували по тих невикінчених бараках, стіни не були засипані доверху шлаком, і через ті щілини між дошками проривався вітер з морозом. Барак був розділений поперек коридором на дві рівні частини – секції. В залежності від величини будівлі були бараки двох- і чотирьохсекційними. На «Каеркані» були тільки двохсекційні. В секції по дві

сторони були влаштовані трьохярусні нари. Опалювалася секція при допомозі металевої бочки, яка стояла в проході між нарами і в якій горіло вугілля, принесене з шахти в'язнями під пахвою. Кожен змерз і кожен тиснувся ближче до бочки. Коли бочку обступали, то тепло все осідало на тих, хто був ближче до бочки, а до тих, які були далі, воно зовсім не доходило.

Годували нас пайком, в який входив кусок хліба, який видавали раз на день, півлітри похльобки, звареної на воді капусти і двісті грамів каші. Хліб, хто мав силу волі, ділив на двоє, щоб було чим і пообідати, але більшість з'їдали увесь навіть не дочекавшись баланди. Хто ділив свою пайку, то ще був ризик, що можуть вкрасти і таке траплялося, тому що голодний не має зупину. Голод дуже дошкуляв, не тільки фізично, але й морально. Дуже тяжко переносили голод хлопці фізично здорові, вони потребували доброго харчування. Цього вимагав їхній організм. Кожного ранку, коли вже всі підіймалися після ночі, на нарах лишалося кілька трупів (то в одній секції). Вмирали переважно прибалтійці: естонці, латиші, менше литовці. Вони виростали і виховувались у гарних умовах, у добробуті, достатках. Чого не скажеш про нашого брата, який пізнав злидні, холод і голод.

Трупи на нарах нікого не бентежили, так ніби і повинно так бути. Наглядачі забирали їх, брали наволочку, матрац і натягували з голови, а на палець ноги чіпляли бірку з особистим номером в'язня. Під'їжджала підвода, трупи навалом кидали на неї, а на прохідній зоні конвоїр штиком пробивав кожному трупові груди біля серця. Це для «пролетарской бдительности» – а може він «изменник» – притворився трупом! Після такого ритуалу всіх трупів з пробитими грудьми відвозили під гору Шмідтиху і там, виваливши, прикладали камінням, а, може, і не прикривали. Ніхто того не бачив і не може впевнено сказати.

Ті «славні» чекісти живих не рахували за людей, а мертвих тим паче. Не дивлячись на таку жорстоку дійсність нашого буття, мене вразило до глибини душі, розчулило до сліз, коли одного дня, а саме 24 лютого 1946 року, підійшли до мене

два естонці і сказали: «Вася, пойдем с нами» і ми пішли в барак. Залізли в далекий кут під нари. На земляній долівці була розстелена якась шмата, на якій були розложені кілька кусочків хліба і якісь кісточки з рибою. Хлопці попросили, щоб я розділив з ними цю трапезу, так як у них сьогодні Велике Свято – День Незалежності Естонії. Я був дуже зворушений таким актом високої національної свідомості цих молодих естонців і думав: «Який великий вплив на національну свідомість людини має факт існування незалежної самостійної держави. Українська нація вже кілька століть животіє у підневільному рабстві і зачахає та висока національна самосвідомість своєї самостійності. Тільки час від часу спалахує Дух Стихії, який не дає нам остаточно лягти в могилу, а знов і знов піднімає на боротьбу і ціною своєї крові і кривавих жертв підтримує вогонь свідомості своєї державності.

Не треба було закривати на замок окремі секції чи бараки – це був наш режим на Каеркані. Всі були в режимі каторжників з рішеннями по п'ятнадцять-двадцять років деякі вісімнадцять і майже всім п'ять років позбавлення прав. Почали нас формувати в бригади. Бригадами ми повинні ходити на роботу, в основному – це будівництво. Хлопці з Дніпропетровщини намовляли мене, щоб я записався шахтарем. З розмов я чув, що в шахті працюють «забойщики», «кріпильщики» тощо. Хлопці переконували мене: в шахті краще працювати, ніж на поверхні, де страшенний холод, хуртовина, морози.

Коли я став перед комісією, яка відбирала в'язнів у відповідні бригади, і мене запитали, де я працював, я сказав, що «кріпильщиком» у шахті. Ще запитали, як я «крипил»? Я щось їм відповів, вони розсміялися і на тому моє шахтарство кінчилося, влаштували мене в будівельну бригаду. Видали нам спецодяг: такий, що вже був ношений, але ще можна було в ньому ходити. Шахтарям видали одяг першого терміну – тобто новий. Одяг був пошитий з бавовняно-паперової тканини, теплоносієм була вата. Характерна ознака радянської дійсності: всі ходили у стьоба-

них ватниках, не тільки в'язні в концтаборах, а увесь великий концтабір – Радянський Союз. Кожному з нас видали: бушлат, штани, валянки, шолом (шоломи були трофейні німецькі, видно їх одягали десантники для маскування в зимових умовах сніжної зими – білі).

Спорядивши нас, стали ганяти щодня на роботу. На чолі кожної бригади стояв бригадир, якому відразу дали фору: одяг не поношений і посилений пайок – офіційно. Щоранку нарядник-битовик (нашого до таких посад не допускали) швидко ходив по бараках і, заходячи до секції, кричав: «Выха… ади…! Выхо… ди! Давай! Давай!» Йому допомагали наглядачі. Хто замешкався на нарах, того стягували за ноги і виганяли на прохідну. В кого попухли ноги і він тим собакам показував, що не може одягнути на опухлу ногу взуття, брали за виворот і босого гнали. На прохідній лаштувалися бригадами по п'ятірках і нарядчики з наглядачами рахували в зоні, а начальники конвоя за зоною і за кількість в'язнів розписувалися у відомості «здав», «прийняв».

Після роботи в'язні поверталися у зону, процедура повторювалася у зворотньому порядку: конвоїри здавали, а наглядачі «приймали». Ввечері перед «отбоем» ще раз рахували по скільки разів, тому що то все було неписьменне, одні анальфабети і рахувати не вміли. Доходило до парадоксів. Пізніше вже в Норильську в одинадцятому табірному відділені «на БОФІ» одного вечора нас рахували п'ятірками, ми лягали спати, пізніше ще і ще нас піднімали і рахували. Я мимохідь побачив запис у наглядача, який нас рахував, а був він нашим земляком, мав українське прізвище, де стояла цифра тисячу два – це він нарахував нас сто два, а записав тисячу два. Він не міг записати по-іншому – правильно, бо не знав, як пишеться сто два. Він був не один, а сотні таких «грамотеев». Як же вони могли порахувати нас усіх, коли в тому табірному відділенні було одинадцять тисяч.

Після церемонії виходу за прохідну табора, начальник конвою всіх попереджав: «Шаг вправо!… Шаг влево! Считается побегом – стреляем без предупреждения!..» Заводили на місце

роботи. Територія, на якій ми повинні працювати, заздалегідь була визначена віхами (тичками з дошок). Коли ми зайшли туди, конвой знову нас попередив: «Коли хто посміє вийти за межу території, позначеної віхами, або наблизиться до межі, будемо стріляти без попередження!»

Ці погрози не були марними. Були випадки, коли в'язнів постріляли, які не перейшли забороненої межі, а конвоїрові хотілося вбити і він вбивав. Щоб виконувати роботу – потрібен інструмент. На будівельному майданчику була інструменталка, збита з дошок. Там був інструментальник – привілейована посада, на яку бригадир ставив переважно свого халуя. Видавали нам інструмент: кайла, ломи, лопати, тачки. Бригадир кожного ставив на своє робоче місце. Треба було копати котловани (великі ями 2х2 або 2х1,5 метрів і глибиною три метри або більше). В умовах вічної мерзлоти стрічкових фундаментів не можна було будувати, тому що під таким закритим будинком від тепла руйнувалася вічна мерзлота і такий будинок розвалювався. Тому будували на високих стовбових фундаментах. Цей процес побудови пальових фундаментів модернізований. Тепер котлованів не риють кайлами, ломами та туфлями, а бурують буровими верстатами. Замість стовбових фундаментів, які потрібно було армірувати арматурою, пізніше заливати бетоном і ще до того прогрівати електрогрівом, щоб бетон не замерз. Тепер у пробурований шурф вставляють готову сваю, виготовлену на заводі. Під будинком був повітряний простір, який постійно продувався протягом. Таким чином зберігалась структура вічної мерзлоти, будинок не валився.

Отож треба було копати котлован у вічній мерзлоті. Що ж воно таке вічна мерзлота? Це – суцільний лід, пронизаний гравієм і другими камінцями, ґрунтом і флорою тундри. Коли вдарити кайлом, тільки іскри сиплються і ніякого сліду від твого зусилля, твого удару. В мене з тими котлованами нічого не виходило, ніяк робота не ладилась. Я за свою каторгу не викопав жодного котлована до кінця. Інші в'язні якось пристосувались і виконува-

ли норму. Їм давали більше їсти, другу норму, а то і третю з запіканкою. Коли я лупав ту вічну мерзлоту, в моїй пам'яті все асоціював образ І.Франкових «Каменярів»:

«Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносіть і труд, і спрагу, і голод,
Бо вам призначено скалу сесю розбить».

«Отож ми всі йдемо, в одну громаду скуті
Святою думкою, а молоти в руках.
Нехай прокляті ми і світом позабуті!
Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі,
І щастя всіх прийде по наших аж кістках».

Цей «Великий Дух Поета» кріпив мою силу волі і свідомість, надавав мені душевних сил і віри в справедливість нашої ідеї. Тяжкі умови праці, кліматичні і побутові скоро дали відчутись на нашому здоров'ї. Виснажені тяжкою працею і постійним голодом, здорові молоді хлопці стали занепадати здоров'ям. Медичного нагляду за здоров'ям в'язнів не було.

На «Каеркані» навіть не було медичної частини. Для медичної комісії привозили якихось посторонніх лікарів, видно, з інших таборів. Якось привели під конвоєм лікаря-в'язня з сусіднього табірного пункту – «Каларгону» і він провів серед нас «доходяг» медичний огляд. Коли дійшла черга до мене, я роздягнувся і він сумлінно мене перевірив. Сказав, що в мене серце, як дзвін і що мені потрібні одні тільки ліки – масло. Тих, хто вже зовсім вибився із сил, і став пухнути з голоду, перевели в третю категорію, в тому числі і мене. В'язні третьої не ходили на роботу за табірну зону. А виводили всіх з бараків в табірну зону на різні роботи. Відкидали сніг на проїздах між бараками, підкидали вугілля ближче до кухні. Виводили також під конвоєм за зону до шахти носити вугілля в табірну зону. Кожний із в'язнів брав під паху брилу вугілля, в залежності від сили, більшу або меншу і всі так гуртом, вишикувані по

п'ятірках, несли в зону, потім верталися знов на шахту і так кілька рейсів. В актовану погоду (коли температура повітря була нижча тридцяти градусів) третю категорію на повітря не виводили. Коли така погода держалась кілька днів, ми цілими днями лежали на нарах. Я зауважив, що при такому режимі (коли лежав на нарах) в мене дуже пухли ноги, не міг взутися у валянки. Коли ходили на шахту по вугілля, ноги відтухали.

У таких нелюдських умовах животіння люди почали занепадати морально. Стали їсти сіль, ходити на смітники, наїсися солі, потім пили воду, втомляючи спрагу і вже ніби ситий, не відчуваєш голоду. Всі ті в'язні, хто їв сіль, повмирали, переважно фізично здорові, кремезні хлопці. Вони потребували багато їжі.

Особисто я ніколи не пробував їсти солі, навіть гадки у мене такої не було. На смітник раз ходив, знайшов кусок риб'ячого хвоста, підніс його до рота і тут же викинув. Щось дуже огидне. З кожним днем відчував, що мене покидають фізичні сили. Все тяжче і тяжче на душі. Нарешті настала байдужість. І от в такому моральному стані мене викликає "кум" (оперуповноважений). Чого він мене викликає? Так. Вербувати до співпраці з ним. Весь опухлий, безсилий, байдужий стою перед "кумом" в його кабінеті. Він починає говорити. Говорить... говорить... я нічого не розумію, не чую. Мовчу. Він говорить, я мовчу. Я не сказав ні слова. Видно, він побачив, що з мене немає ніякої користі, сказав йти. Я пішов. Яка жорсткість, яке знущання над людською гідністю.

Дорога від "кума" до бараку якраз проходила через той смітник, де я знайшов риб'ячого хвоста. Подумав, якщо встояв перед "кумом", чому мені не встояти перед риб'ячим хвостом. У нашій зоні було дуже багато моїх земляків-односельчан. Весь совєтський гулаг тоді складався з одних моїх земляків. Були, правда, й інші національності, навіть європейці: німці, бельгійці, французи, італійці, але то одиниці. 1946 року, коли відкрилась навігація по Єнісею, першим вантажним річковим пароплавом з Краноярська до Дудінки прибув великий етап в'язнів. Частина

з цього етапу потрапили до нас на «Каеркан», серед них були мої односельчани. Вони привезли з рідних земель інформацію про події, які там відбуваються. Про те, що визвольна боротьба триває. Боротьба стала ще більш жорстокою і кривавою, а з сторони влади підступною.

Для мене була дуже прикрою вістка про те, що мій командир – «Верещака», а тепер «Олексій» зрадив нашій справі і перейшов у табір ворога. Коли спецрозвідка донесла до головного командування УПА, що «Верещака» дійсно є агентом НКВС, був виданий наказ про військову відправу з участю командирів УПА. На призначене місце прибув і «Верещака» в супроводі свого ад'ютанта «Берези». Він дуже швидко зорієнтувався щодо свого тут становища (його чекав арешт), несподівано втік разом з «Березою» на конях. Вони на них прибули на військову відправу.

«Верещака» після цієї акції вже відкрито перейшов на бік ворога. Тепер він на чолі каральних енкаведистських відділів став займатися каральними акціями по селах волинського Полісся. Прибув з таким відділом і в наше село залізницею. Тут його знали всі від малого до старого. Він тут зростав, як командир УПА, тут творив загони УПА. Тепер «Верещака» оголосив, що прибув, аби розправитись з кривавим «Лихом». «Лихо» – мій сусід Микола Войтович був обласним командиром СБ, з «Верещакою» були друзями. Пізніше сестра Миколи Войтовича Ніна оповідала, що старших їхніх сестер Олю і Валю, брата Антона, який був в УПА «Верещака» ліквідував як совєтських сексотів. По селах, у супроводі офіцерів НКВД, збирали сільські сходи, на яких питали людей, чи знають вони цього офіцера НКВД («Верещаку»)? Люди говорили «Знаємо... знаємо!..» Звертаючись до «Верещаки» із збудженням і гнівом, вигукували: «Верещака», де наші діти?! Що ти з ними зробив?! А він їх ліквідував, як совєтських сексотів. Люди про все це знали. Енкаведисти на сільському сході пояснювали: «Он ни какой не «Верещака», он майор советской армии!». Такі невеселі вісті з рідного краю привезли мені мої земляки сюди за Полярне коло півночі. Одного дня підійшов до мене односель-

чанин Василь Козел і каже: «Ти знаєш, хто тут є?!» І відповідає: «Ростик Малевич». Ростик Малевич – це мій товариш-однокласник. Ми разом з ним вчилися у п'ятому і шостому класі вселюдної школи в селі Даничеві і він з села за п'ять кілометрів від нашого. Коли ми вчилися, він часто приходив до мене додому. Після шостого класу він пішов вчитися до Української гімназії в Яворові в Галичині, а я пішов до сьомого класу вселюдної школи таки в Межиріччі. Наші дороги розійшлися.

Прийшла війна 1939 року. Наші землі окупували московські більшовики. Почалися гоніння, облави за нашими людьми, в першу чергу за молоддю. Особливо за гімназистами, молодь стала масово втікати за кордон – до Німеччини. Ростик Малевич із своїм колегою-гімназистом, також хотів втекти, але у Львові їх «накрили» і засудили за статтею 54 1а і 11 КК УРСР за зраду батьківщини і організовану боротьбу проти Москви – до розстрілу, який потім замінений на десять років таборів. Він 1940 року був засуджений по такому ж звинуваченню, як і я.

На «Каеркані» нас годували по секціях, приходив кухар, ставили довгий дерев'яний стіл в кінці секції поперек, йому приносили баняки з баландою і кашею, ставили на стіл, а він ставав на лавку з черпаком і наливав кожному, хто підходив, півлітра баланди і двісті грамів каші. Як спорожнявся баняк, з кухні підносили відрами баланду і доливали. Нагодувавши одну секцію, кухар переходив в наступну. Василь каже: «Ростик сьогодні буде роздавати по секціях баланду».

Настала вечірня «кормьожка». Прийшли з баняками в нашу секцію. Лежу на верхніх нарах у куті при стіні. Навпроти мене поставили стіл з баняками, кухар заліз на лавку, перед ним вилаштувалась черга. Я з нар не злажу, лежу і дивлюся на кухаря. Він – Ростик Малевич, нічого не змінився. Коли черга закінчилась і він налив останньому, я з нар подаю свою алюмінієву миску і кажу: « Кухаре, ще мені налийте». Він бере з моїх рук миску і байдуже наливає баланду. Я знову до нього: « Кухаре, а... ви звідки будете?» Він подивився на мене і не впізнав. Говорю йому:

«Ростик, то ти не впізнаєш мене?» А він: «Василь, як ти змінився, який ти худий! Я прийду до тебе, поговоримо».

Наступного дня він прийшов з односельчанами. Приніс мені півбуханки хліба, верхню частину. Оповідав, як він потрапив до табору, як під час війни, десь у Сибіру, був завідувачем якоюсь їдальнею, кругом було все голодне і як він, в'язень, допомагав вільним людям харчами і хлібом, тому що державна установа мала все. А тепер ось його привезли на «Каеркан» і він працював на кухні. Він тепер працює на шахті мотористом, але скоро знов буде працювати на кухні і тоді вже він мені допоможе в житті. В міру того, як нас після медичної комісії виявлялась відповідна кількість, які дістали третю категорію, переводили в окрему секцію бараку, а то і цілий барак. Тоді говорили: «то в бараку третьої категорії». Так як третя категорія в'язнів не приносила ніякого зиску, то і на неї менше зверталась увага, для начальства то були одні клопоти.

Тепер у барак третьої категорії ніхто не приносив харчів у баняках з кухні. Треба було самим іти на "кормушку" на кухню, яка була зроблена у стіні зовнішній і стояти у черзі за баландою на холоді. З кухні через кормушку наливали в принесений посуд. Посуд треба було мати свій. Хто що міг роздобути – те й мав. Хто якусь миску. Дехто мав дві посудини на перше і на друге. Більшість говорили до кухаря, який стояв на роздачі, щоб сипав все разом і перше, і друге. Буде густіше. Дістанеш той корм, з'їси, а в посудині залишається половина вугілля. Так-так, вугілля. Справа в тім, що від нас з Каеркану в Дудінку вивозили до порту вугілля, а з Дудінки привозили до нас капусту, яку вантажили в ті самі вагони з-під вугілля і тим самим методом – навалом.

Під час тих трапез і після них балачки були тільки про харчі. Про те, хто що любить, хто що їв там, колись на волі. Який кому попався кусок м'яса. Звичайно все перебільшувалося. Про все те, про харчі говорилось піднесено, з запалом. Ніхто не смів заперечувати, чи підозрювати в якійсь брехні. Психіка голодного робила свою роботу. Земляки мені сказали, що Ростик стоїть на

роздачі в кухні. Пішов до нього з якоюсь банькою. Він мені налив і сказав, щоб я придбав собі більш ємку посуду.

Постачання було імпортне, наприклад, американська «свинная тушонка», югославська ковбаса – все це в консервах. Ми тих харчів не тільки не їли, ми їх в очі не бачили. Баньки з-під консервів скрізь валялися на смітниках. Я знайшов кілька таких баньок з-під югославської ковбаси і хлопці зробили мені «двоповерховий казанок». І от з тим казанком пішов я на кухню. Став у чергу за обідом. На роздачі стояв Ростик, і коли я подав йому свій казанок, він взяв його, кинув до нього з консервної баньки всю «свиную тушонку», а зверху налив баланди. При такому харчуванні я став дуже швидко поправлятися, і вже навесні при черговій комісовці дали мені першу категорію і погнали на «общие работы». Завдяки Ростикові я тримався у формі. Після роботи я діставав свою пайку в своїй бригаді. Тоді йшов до того бараку, де Ростик годував людей (він говорив мені, куди саме приходити, де в нього був надійний бригадир, який не міг його «продати») і наливав мені у «двоповерховий казанок». Бувало так, що я з'їв той вміст казанка і ще більше хотілось їсти. Хотілося ще йти до Ростика і попросити, щоб ще дав їсти. Сумління мене не пускало, мучило. Думав – так непристойно, негарно. Але голод робив свою справу і я йшов. Коли несміливо підходив до нього, він говорив мені: «Я тобі вже давав». Мені було дуже соромно і я відходив. Тоді він кликав мене і говорив, щоб я допоміг йому перенести посуд з харчами до другої секції. Я чекав, поки він нагодує цю секцію, а тоді помагав переносити баняки до другої секції.

Одного разу хлопці допомагали Ростикові переносити баняк з баландою до другої секції, а каша лишилась на столі в цій секції, де він закінчив роздачу. Він говорить до мене, щоб я взяв баняк з кашею і приніс в другу секцію. Попередив, щоб уважав на «льотчиків». Я взяв баняк з кашею в дві руки і пішов. Коли переходив коридор, який розділяє секції, раптом в мій баняк з кашею опустився казанок і набрав каші, майже половину тої, що була в баняку. Приніс баняк і поставив на столі перед Ростиком. Він гля-

пув у баняк і говорить до мене: «Все-таки взяли!» Говорю: «Так». Не став я чекати вже на свою порцію і пішов. Мені було дуже прикро за таку неудачу. Більше не ходив жебрати.

«Льотчики» – це хлопці, які постійно чатували під час «кормьожки» з «котелками» і от в такий спосіб задовольняли свій голод. Як уже зазначалося, каторжани були на спецрежимі: бараки на ніч закривали на замки, в секціях стояли параші, які вранці під час підйому треба було виносити. Правда, цього режиму з закриванням бараків не дуже дотримувалися. Кому-то хотілося закривати-відкривати стільки бараків. Час від часу режим послаблювався, але згодом знову посилювався – в залежності від міжнародної чи політичної кон'юнктури.

Каторжани не мали права працювати в табірній обслузі: на кухні, в табірній конторі – для них була прописана одна стаття – тяжка фізична робота, штучно ускладнена, можна назвати фізичними тортурами. Одним словом – каторга. Спілкування з так званими «вольнонайомними» було обмеженим і переслідувалось. Такого спілкування уникали, в першу чергу, ті самі «вольнонайомники», їх могли покарати. «Вольнонайомникам» цілий час втовкмачувалося у їхню свідомість, що ми є «фашисти» їхні запеклі вороги. В концтаборі, щоб раціонально використати даремну фізичну силу, треба було все-таки її обслуговувати.

Москва, скориставшись історичним досвідом своїх попередників, як царських, так і більшовицьких, кидає до нас в зону, як обслугу, кримінальних злочинців – «мишаньок». «Мишаньки» – «суки». Це колишні «законные воры», які «зсучились», пішли на співпрацю з концтабірною адміністрацією. Їм, мишанькам, дозволялося все робити з нами, застосовувати всі ті злочини, які могла виробити хвора людська психіка. Вони мешкали в окремому бараку – «барак лагобслуги».

Запам'ятався один літній день. Нам саме видали чергову пачку цукру. Голодній людині хочеться хліба і тільки хліба. Тому ми, каторжани, з задоволенням вимінювали свій пайок цукру

на хліб у «мишаньок». Вони хліба мали в достатку, тому що в них була кругова порука – «блат». В табірній обслузі скрізь працювали «свої». Я, правда, ніколи не міняв цукру на хліб, з тої причини, що дуже любив солодке.

Отож того літнього дня «мишаньки» наміняли багато цукру і наробили «тюри». Демонстративно посідали перед своїм бараком і об'їдались «тюрою», при тім дуже голосно і щиро сміялись. Я недалеко стояв і спостерігав цю сцену. Мені було дуже тяжко на душі. Думав про себе, як так людина може сміятися? Можливо колись і я так міг сміятися, але тепер з пори моєї каторги, я так сміятися не спроможний. Тепер, коли вже мені залишається небагато для цього світу, то я сміятися не можу.

Тут, на «Каеркані», у мене був добрий знайомий ще з «дніпропетровського» етапу. Він був старший від мене, по національності київський жид. До війни працював у Київському університеті доцентом на кафедрі російської літератури. Під час окупації, коли німці нищили жидів, йому вдалося обдурити їх і він влаштувався водієм. Коли німці відступили і нас знову «визволили», вже вкотре, то «родная советская власть» засудила доцента на п'ятнадцять років каторги за співпрацю з окупантами. За їх логікою, його німці повинні були стратити, а він залишився живим на їх клопіт.

Пізніше ми з ним розлучилися, мене відправилили на етап, а він лишився на Каеркані. Через кілька років, коли в наш табір прийшов черговий етап з Каеркану, я поцікавився у хлопців, як там поживає доцент. Мені сказали: «О-го! Він давно вже мешкає в Києві! Його звільнили. Жиди уміють постояти за «свого», чого не скажеш про нашого брата».

Пізньої осені 1946 року вже стояли сильні морози і все було засипане снігом, стали формувати черговий етап, в який потрапив і я. Етап відправили в «поселок Норильськ» в одинадцятий лагвідділ на будівництво «БОФа». «БОФ» – велика збагачувальна фабрика. Вона будувалася поруч з нікельовими та мідними рудниками, де мали збагачуватися ці руди. Коли нас в Норильсь-

ку вигнали з «телятників» на привокзальну платформу, нас зустрічав натовп з криками: «Фа... шис...ти!.. фа... шис... ти!..» Ми були одягнені в білі маскувальні німецькі шоломи, з великими номерами на спинах бушлатів. У мене – Е-537. Демонстративні крики натовпу були спеціально підготовленою совєтською пропагандою, яка змальовувала нас в очах обивателів як страшних злочинців. В залежності від політичної кон'юнктури і здійснювалась специфіка пропаганди.

Уже через кілька років, коли нас вели повз такий натовп, вже кричали: «Тру... мен!.. Тру... мен!..» В новому концтаборі «ИТЛ» почалося нове життя. Охороняла нас так звана «ВОХра» (воєнізована охорона – вільнонайомних, які хотіли заробити гроші, не працюючи). Сформували нові бригади для роботи на будівництві БОФа. Для отримання харчування стали нам видавати спеціальні талони. Тепер кожен йшов на кухню з талоном і там йому видавали відповідну порцію харчів, згідно з талоном. То могла бути «гарантія» – п'ятсот грамів баланди і двісті каші або +1, +2, +3, тут вже були якісь додатки до «гарантії».

Мого друга Максима Чиж-Нагорного (того, що перед помилуванням ми з ним разом вгощалися моєю святочною передачею з ковбасою) поставили бригадиром і мені якось вдалося потрапити до нього в бригаду. Максим до мене ставився дуже добре і лайкою не крив і до роботи не ганяв. Максим був такий хлопець, що на таку посаду, як табірний бригадир не надавався. Всі ті добрі Максимові наміри і дії мені нічого не допомогли. Мені потрібна були така поміч, яку я мав на Каеркані від Ростика Малевича.

Швидко я став занепадати здоров'ям. Кинулась цинга. Нічого не допомагала «хвоя», якої давали нам по двісті грамів.. «Хвоя» – рідина із запарених зелених хвойних гілок. На ґрунті цинги у мене на ногах відкрилась екзема. Я ходив у медпунк, там мені рани екземи припікали марганцовкою, вони присихали, а пізніше ще більше роз'ятрювались.

Якось на роботі мене познайомили з лікарем. Він – поляк, говорили, що до війни працював у Дубному. Лікар подивився на

мою екзему і сказав, щоб я прийшов до нього в медчастину. Через кілька днів він дав мені присипку, з вигляду подібну на слюду і мазь дуже густу, навіть тверду. Сказав посипати дуже інтенсивно свої рани тією присипкою, а пізніше приложити ту мазь грубим шаром і забинтувати. Я так і зробив. Через кілька днів мої рани затягнулися і вигоїлися. Так по сьогоднішній день лишилися тільки синьо-чорні сліди від тієї екземи. Моє здоров'я підупало із-за малокалорійного і недостатнього харчування. При черговій комісовці, при якій відбирали дистрофіків, мені прописали «ОП». Медична комісія, яка складалася з кількох чоловіків у білих халатах на чолі з вільнонайманою завідуючою медчастиною визначала тільки ступінь дистрофії, більше нічого їх не цікавило. Комісія сиділа за довгим барачним столом, а ми, в'язні, усі голі гуськом проходили повз них. Не знаю, чи були там між ними лікарі, чи тільки аферисти, а може чекісти «у білих халатах». Порівнюючись з комісією кожен в'язень повинен був повернутися до неї задом і після того з комісії говорили: «Проходи».

Отож лишив я Максима і пішов у «ОП» – «оздоровительный пункт». Невдовзі сам бригадир Максим потрапив в ОП – безпрецендентний випадок, коли бригадир став дистрофіком. Бригадиром в ОП був жид, також каторжанин з Галичини. Фізично добре вгодований, видно вмів добре влаштуватися в умовах табірного життя. Тепер моє здоров'я, та не тільки моє, було в його руках. В ОП ми на роботу не ходили, а тільки спали і їли. Цей посилений пайок мені нічого не допомагав, я дуже помалу набирав вагу. Щодня бригадир набирав відповідну кількість в'язнів на різні роботи в зоні. Як-то на кухню, в баню тощо. Він сам визначав, хто куди піде трудитися. Всі мали бажання іти працювати, тому що там можна було наїстися, кілька разів я поривався іти з іншими на роботу, але бригадир мене ніколи не брав.

З бараку ОП можна було виходити на зону. Деякі хлопці приходили і говорили, що їм вдалося десь щось зробити і там їх «добре» нагодували. Думаю, піду і я, попробую щастя. Одного дня я пішов. Довго тинявся по зоні і нічого не знаходив. В зоні

був візник, він мав коня. Підійшов до нього і запитав, чи може в нього є якась робота, щоб я міг зробити. Він каже до мене, щоб я почистив стійло, де стоїть кінь і позамітав у стайні. Все це я сумлінно зробив. За це він дав мені запареної муки, яка була на дні баняка, з якого годував коня. Я з'їв ту муку, і попросив, щоб ще дав. Він категорично мені відмовив. Мені було дуже прикро, що візник відмовив мені кінських харчів. Я як був голодний так і залишився голодним.

Іншим разом бригадир ОП набирав з нас на роботу на кухні і мені вдалося потрапити в той набір. Нас п'ятеро пішли на кухню дерти вівсяну крупу. Кухня мала свою ручну круподерку. Туди зі складу привозили овес – там з нього дерли вівсяну крупу. Одні підносили мішки з вівсом, інші крутили машину, а ще інші відносили готову крупу в комору кухні. Після роботи нас вгостили вівсяною кашою. Кухарі принесли нам цілий п'ятдесятилітровий казан вівсяної каші. Ми всі сіли довкола казана, махнули кілька разів ложками і казан пустий, а ми далі голодні. Тоді підрахували, що кожен з нас з'їв відро каші нараз. В нормальних умовах то було неймовірно: з'їсти відро каші, а нам було ще мало і коли б дали ще, то з'їли б і більше.

Термін перебування в ОП був один місяць. В кого закінчувався термін, того викликали на медкомісію, яка визначала категорію здоров'я першу, другу або треью, або залишала на подальше перебування в ОП, де також було обмеження не більше двох місяців. Якщо людина не поправлялася, їй давали інвалідність, а звітди одна дорога – в могилу.

Одного разу до бригадира звернувся якийсь чоловік і про щось з ним говорив. Після того він визначив кілька хлопців, зокрема і мене, і сказав, що підемо на роботу в баню. Коли ми прийшли до бані, то завідувач банею дав нам роботу: підкидати вугілля з великої купи ближче до кочегарки, де кочегар палив котли. Під час цієї роботи, завідувач раз-по-раз виходив з приміщення до нас дивитися, як іде у нас робота.

При одній з таких перевірок він запитав, чи хтось із нас

вміє прасувати. Я сказав, що вмію. Дійсно я вмів прасувати. Вдома завжди прасував для себе сорочки і штани і все, що було потрібно. Завідувач повів мене у приміщення бані, збудоване з обзольного дерева взруб. Перейшли ми з ним через приміщення одягальні, де в бані в'язням видавали чисту одежу. Перейшли через пральню, де прали білизну, й увійшли у привітне, тепле приміщення прасувальні ("гладілки", як казали).

Завідувач сказав, щоб я роздягнувся і він мене навчить як складати білизну. Показав, як складати кальсони, сорочки. Я старався і робота в мене пішла добре. Завідувач був задоволений мною. Сказав, що переговорить з бригадиром ОП, щоб завтра знов відпустив мене до нього на роботу. Так і сталося. Я став щодня ходити в баню: складав і прасував білизну. В бані було що їсти. Всі залишки кухні забирала баня.

З часом я навіть не одержував свого пайка в ОП. Тим пайком розпоряджався бригадир ОП на свій розсуд. Завідувачем банею був китаєць Ван-Жун-Шан – людина прекрасна. Ми один до одного відчули велику симпатію. Як прийнято в таборі Ван-Жун-Шана називали – Ваня. Він був старший від мене на дванадцять років. Мав термін десять років. У таборах було багато китайців, вони «вміли» жити в умовах совєтського табірного життя. Всі майже ходили по пропусках. До бані часто приходив з другої зони О-Ну, він говорив, що то його брат. Тут Ваня в бані влаштував ще одного китайця з України, який мав п'ятнадцять літ каторги за співпрацю з німцями під час окупації. Сам він з Харківщини. Кун-Фен-Дю потрапив в Україну ще під час революції і допомагав москалям встановлювати більшовицьку владу в Україні. Після загарбання її Москвою, залишився в Україні, женився з Марусею і так жив, поки його не «визволили», після німецької окупації і засудили на каторгу – вдячність за революційну допомогу «Великому Носу». По-китайськи «русский» дослівно перекладається: «Большой Нос». Кун-Фен-Дю називали Міша.

Одного разу Міша написав листа до своєї дружини Марії і

просив мене заадресувати цього листа. Я став адресувати під диктант Міші. Пишу Кунфендю Марії Григорівні, а зворотня адреса Кунфендю Михайлу. Питаю, як по-батькові, а він говорить до мене: «Какой батькови, здесь все». Тоді я ще не розумівся на китайській грамоті. Ваня і Міша часто між собою говорили на дуже піднесених тонах. Не знаю, про що вони так гаряче дискутували, вони зі мною своїми думками не ділилися.

Наскільки Ваня мав до мене почуття симпатії можна судити з такого факту. Одного разу я складав білизну, а Ваня сидів у мене за спиною і раптом почав говорити по-китайськи. Говорить і говорить, я оглянувся подивитись з ким він говорить. А він до мене: «Извини, Вася, я совсем забыл!..»

Ще був один китаєць між нами у бані Лю-Цин-Ю («Срібна Ріка») – фізично дуже слабий, мав термін – двадцять п'ять років. Він був прачником і прав білизну для стаціонару – хворих, які лежали в лікарні. Лю-Цин-Ю – Володя, попросив Ваню, щоб той відпустив мене до нього прати ту білизну. Він навчить мене того ремесла. Ваня сказав мені, що то вигідна справа і я погодився. Тепер я вже прав і прасував для стаціонару. Але наш режим каторжника не дозволяв працювати в табірній обслузі, а я числився в ОП.

Щомісяця медична комісія перевіряла результати поправки здоров'я в'язнів в ОП. Я вже давно поправився на харчах бані. На медкомісію не ходжу, а ходить Володя і все продовжує річинець мого перебування в ОП, домовляючись за мене з головою комісії, а вона – завідувача медчастиною табору.

Ван-Жун-Шан багато оповідав мені про своє життя. Що він офіцер армії Чен-Кай-Ши, що мав дуже гарну дружину, яка його дуже любила і що вона померла. Коли вмирала, сказала йому: «Ваня, коли я умру, то ти женись, але на кращій ніж я». Оповідав, як його командир – генерал женив його на своїй дочці. Як він не любив тієї другої дружини, як він її бив. Ще оповідав, як він попав у Росію. Говорив, що група китайців, зокрема він і його брат працювали недалеко російського кордону на золо-

тих «приисках». Через кордон було видно як там, на російській стороні, також працюють люди, а довкола них стоять озброєні солдати з гвинтівками. Китайці говорили між собою, що так охороняють людей від нападу якихось бандитів. Охороняють мирну працю людей. Серед китайців стала поширюватися пропаганда, що треба тікати туди в Росію, там трудящим дуже добре жити, тому що вони владу мають в своїх руках. Прийшов час і група китайців зорганізувавшись, рішилась втікати. Вані не хотіли брати з собою, але він все одно пішов за своїм братом. Тільки вони перейшли кордон, їх відразу арештували і посадили в тюрму. Ваня говорить: «Смотрю, а все с такими большими носами» – «Большой Нос». В камері йому дали пайку хліба, а він не знає, що з нею робити. Дали баланду і ложку – те саме. Він то все життя їв рис палочками. З часом все стало на свої місця – і пайок був малим і баланди не вистачало.

Настав час слідства і суду. Китайців питали, чому вони прийшли сюди, а вони відповідали, що комуністи і хочуть жити при комунізмі. Їм відповідали, що вони «шпионы» і засудили їх по двадцять п'ять років «на рило». Питали Ван-Жун-Шана, чого він прийшов сюди, а він казав, що вони йшли і він прийшов. Питали, чи він комуніст, він відповів, що ні. Йому дали десять років. Сталін не признавав ніяких комуністів, він сміявся з тих, хто розпинався у своїй ідейності, для нього ті, хто перейшов кордон від себе до Союзу, всі були шпигунами («шпионы»).

І так доля, а вірніше Божа Воля, звела мене з китайцями, завдяки чому мені вдалося вижити в тих нелюдських умовах совєтської каторги. Лю-Цин-Ю вже не міг далі продовжувати моє перебування в ОП. То минуло вже більше півроку. Начальство боялося за себе в порушенні режиму. Так сталося, що режим послабшав по відношенню до нас, каторжників, і дозволили з нашого брата набирати в табірну обслугу в зоні. Ван-Жун-Шан відразу пішов до начальства і перевів мене в обслугу бані. Сказав Володі, що він забирає мене в склад білизни, де я буду приймати від в'язнів брудну білизну – коли вони прийдуть митися до бані і

видавати їм чисту після того, коли вони вже помиються. Володя не погоджувався, але я йому пообіцяв, що знайду доброго хлопця, який буде працювати краще від мене. І вже невдовзі всі прачки в бані були наші хлопці: Іван Царук, Олексій Залюбовський, Василь Баглай, Степан Борозний і багато інших.

Тут добре було працювати – в теплі, а головне, що ніхто не був голодний. Всі остатки з кухні забирала баня. На кухні стали працювати наші хлопці, які хотіли мати гарно випраний і випрасуваний халат, ковпак. Вони віддячувались тому, хто їм це робив. Я став працювати на видачі білизни і тут став осягати розумом «советскую действительность», завдяки Ван-Жун-Шану. Коли приходив черговий етап «блатних», «воров», а їх багато не приходило – четверо-п'ятеро чоловік, Ваня казав, щоб видавати їм білизну «первого срока», тобто нову, яка ще не була в пранні. Він знав, з ким має справу.

Коли прибув черговий етап наших хлопців, приймаючи білизну у бані, я впізнав свого двоюрідного брата Олексія Олевського, який думав, що я вже не живу. Він, перебуваючи ще в Рівненській тюрмі, в бані залишив на стіні запис: «Хто знає про долю Василя Яремчука?» При черговому відвідуванні бані прочитав: «Загинув на Сході». А тут така несподівана зустріч. Безумовно, я йому видав вже білизну нову. Ваня мене попередив, щоб дуже пильно дивився, яку приймаю білизну, щоб не була «актирована». Що ж то за «актирована» білизна? При совєтській владній структурі є така, можна її назвати політико-економічна процедура, яка називається «Акт». Через цю процедуру можна все списати, як говорять: «Навіть рідну маму». Потрібно, щоб цей папір був підписаний не менше як трьома особами, може бути і більше. Ван-Жун-Шан говорить до мене: сьогодні буде актіровка, треба підготовитись, треба відібрати ту білизну, яка підлягає актіровці: стара, пірвана і т.п. Коли мені хлопці здавали з пральної випрану білизну, я відразу відбирав таку, яку треба буде актувати.

Сама процедура актування виглядала так. Приходить до

бані комісія: начальник АХЧ (адміністративно-господарська частина) та ще якісь там офіцери. Ваня говорить до мене, щоб виніс підготовлену до актування білизну. Ставлять посередині приміщення дерев'яну колодку і сокиру. Виношу білизну і складаю на купу. Вся комісія сидить на довгій лавці перед купою. Ваня починає рахувати білизну – кальсони і сорочки окремо: піднімає наприклад сорочку чи кальсони і рахує: один, два, три і так далі і кидає на окрему купу одну штуку. Коли вже порахує в три-чотири рази більше, ніж є в дійсності, комісія записує ту цифру в «акт». То, що лежить на купі, рубають: сорочки біля коміра, а підштаньки в поясі. Всю порубану білизну здають на склад, яку пізніше використовують як обтиральний матеріал.

Декому з хлопців вдається потягнути актовану білизну, зашиває розрубане місце і при необачності може при черговому митті у бані здати в білизнярку, що є порушенням бюджету і наносить збитки завідувачу банею. Коли комісія підпише «акт», тоді в бухгалтерії згідно з тим актом виписують таку ж кількість нової білизни, скільки було актовано. Ми знаємо, порубано було набагато менше, ніж нараховано Ван-Жун-Шаном, а він знає, скільки в нього повинно бути на рахунку. Коли принесуть нову білизну з центрального складу, він відразу відраховує ту кількість пар білизни, якою поповнює свій склад, а з решти, яка лишається поза обліком, по кілька пар дає начальству, в залежності від того, в якій адміністративній підлеглості він перебуває з тим або іншим. Куди він подіває решту нової білизни? Як Ван-Жун-Шан так і Лю-Цин-Ю мали пропуски ходити поза межі табору у селище. Тому наступного дня Лю-Цин-Ю (Володя) бере частину тієї білизни стільки, скільки можна взяти і позатикати кругом тілогрійки і в такому вигляді – кругом горбатий і пузатий, іде на прохідну. На прохідній звертається до чергового: «Пройдем начальник?!» Той: «Проходи!» Він ледве пролазить через коридорчик прохідної. Там на «волі» продає білизну і приносить Вані гроші. І далі повторюється те саме, поки не реалізується решта білизни. А тут підходить наступна «актировка» і так без кінця.

Начальником одинадцятого лаготделения був Токарєв, не знаю, яке він мав військове звання офіцера. Я зрозумів, що Токарєва Ваня «купив з потрохами». Якось Ваня радиться зі мною, що він хоче для нашого начальника побудувати «ванную». Дійсно, швидко при бані була побудована «пристройка», в якій розмістилася кімната з ванною, прихожа з фотельом і столиком, до якої треба було проходити коридорчиком. Коли все було побудоване і помальоване, Ваня запросив Токарева приймати ванну. Поки він приймав ванну, йому чистили штани і мундир, прасували, підшивали комірець. Ваня приносив йому на зміну «нашу» білизну «первого срока».

Проти цинги нам крім хвої ще стали давати дріжджі. Дріжджовар, видно, був добрий спеціаліст і варив дуже смачні дріжджі. Нам давали тільки двісті грамів дріжджів. Ваня йшов у дріжджоварку і брав скільки йому знадобиться. В совєтському гулагу з тих дріжджів навчилися приготовляти так звану «бражку», від якої людина п'яніла як від горілки. Тому в таборі приготовляти «бражку» було заборонено, але Ваня приготовляв. При кожному відвідуванні ванної, коли Токарєв заліз у ванну, Ваня ставив йому на столик графин з «бражкою». Після ванної Токарєв говорив: «Ваня у тебя такие хорошие дрожжи!» Якось Ваня говорить до мене: «Попробую я начальнику поставить четок». Він так і зробив. Пішов в «поселок», купив чвертку горілки і поставив на столику в прихожій. Коли той помився і пішов, Ваня прибіг до мене і з великою радістю майже вигуком: «Вася, он выпил!» Думаю, що то була остаточна перемога Ван-Жун-Шана над Токарєвим.

Після указу 1943 року, яким вводилось покарання каторжними роботами в «отдаленных местах», при гулагу було створене спеціальне відділення по КТР. У Норильську при гулагу начальником по КТР був Воронін. Говорили, що він як людина був добрим. Час від часу Воронін відвідував своїх підопічних, в тому числі і в одинадцятому лаготделении гулага. Воронін перевіряв усі підрозділи табірного відділення, в тім числі і баню. При черговій перевірці Вороніним бані, Ваня запропонував йому

«ванную». Від чого він не відмовився. Коли той заліз у ванну, Ваня все його барахло приніс до пральної для того, щоб випрати білизну, почистити і попрасувати мундир і таке інше. Я бачив, як Ваня давав його білизну хлопцям, щоб випрали. Вона була вся полатована латками, позашивана нитками, жалюгідна картина. Поки білизну випрали, а ще треба було сушити, то забирало багато часу, більше ніж прийняти ванну. Тому коли Воронін помився, Ваня запропонував йому білизну з нашого складу – «первого срока», байкову. На що Воронін категорично запротестував, сказавши, що він не може брати тієї білизни тому, що вона – «ваша». Завдяки дипломатичним здібностям Ван-Жун-Шана йому вдалося вломити нібито принципового Вороніна, і він одягнув «нашу» «первого срока» білизну.

Багаго років пізніше у Вороніна трапилось родинне трагічне нещастя: його рідний син у себе в помешканні вбив свого товариша і порубавши труп сокирою, мішком поносив залишки десь за межі будинку. Тоді мені чомусь думалось, що то була кара Божа. Як уже зазначалося, що основна робота в'язнів одинадцятого лаготделения це – будівництво БОФа. Вже стали вимальовуватися з червоної цегли контури фабрики. Раптом, як грім з ясного неба, вістка, що нас «націоналістів» будуть забирати в спецтабір, а тут лишаться тільки німецькі поліцаї, старости і всі інші, в справах яких значилося співпраця з німецькими окупантами. З того виходило, що ми не є «німецькими фашистами», як нас цілий час називали. Щоб ще жорстокіше з нами розправлятися, Москва організує спецтабори –«ГОРлаг» (Государственный особого режима лагерь). Тепер вся охорона спецтаборів переходить до рук НКВД. В Гулагу нас охороняли вохровці, а тепер конвой, вишки, наглядачі – всі ці атрибути репресійної совєтської машини виконують регулярні війська. На практиці було багато випадків, що на вишках стояли або конвоювали сини, брати, онуки. Ван-Жун-Шан, дізнавшись про стан справ, сказав мені, що він зробить все, щоб я залишився з ним. Хоч і «блат вище наркома», але по відношенню до українців-націоналістів і він тут безсилий. Ван-Жун-Шан повідомив мене,

що він ходив до начальника Токарєва і просив, щоб лишити мене в 11-му табірному відділенні, крім того давав дві тисячі рублів за цю справу, але все безрезультатно.

Токарєв сказав йому, що і без грошей він зробив би це все для нього, Вані, але в цій справі він безсильний – нічого не може йому допомогти. Нас етапників вишикували в колону по п'ятірках і погнали під конвоєм пішки в новоприготовлене табірне відділення ГОРлага №3, яке розташувалося вздовж вузькоторівки, яка проходила на секретний завод №25, а по інший бік простягнувся Бутовий кар'єр (штрафний) і шосте табірне відділення (побутовики) Гулагу, в якому на той час перебували десять тисяч в'язнів.

Ван-Жун-Шан в третьому табірному відділенні мав знайомих і через Токарєва старався влаштувати там мене (блат). З цією метою післав Лю-Цин-Ю в третє табвідділення. Володя разом з нами етапниками прийшов сюди і відразу приступив до справи. Не знаю, що говорив, але факт, що мене відразу відвели на кухню. Тут разом з кухнею і була дріжджоварка, в якій працював добрий майстер своєї справи – Гриць, українець із Східної України. Мене познайомили з ним і сказали, що я буду працювати на його місці. Щоб ознайомив мене з обставинами виробництва. Я бачив і відчував, що Гриць був дуже незадоволений ситуацією, яка склалася. Десь там, у глибині душі я йому співчував і все-таки мені його було жаль, він був добрий майстер. Але в таких обставинах не було місця сентиментам.

Почав працювати на новому місці. Дріжджів варити я не вмів, то були не дріжджі, а якесь нещастя. Хлопці приходили до мене під віконце і я їм наливав їхню порцію. Вони були дуже незадоволені новим дріжджоваром – мною. Нам в таборі не давали ні газет, ні книжок. Але час від часу попадалась якась книжка або газета. До мене потрапила газета з постановою Цк ВКП(б) від 14 серпня 1946 року про журнали «Звєзда» і «Ленинград», і про «головних злочинців» Зощенка та Ахматову. Я щиро обурювався з цього приводу діями Жданова і всіх сатрапів на чолі з «отцом народов» Сталіним. За-

вдяки протекції китайців я працював на дріжджоварці досить довго. Був молодий, здоровий, в харчах необмежений. Кожного дня з дріжджоварки заходив на кухню і прямо з казанів, в яких варилися всякі харчі, наливав собі в тарілку.

З часом я дуже поправився. Коли я був роздягнений тільки в майці, ті мої колеги куховари говорили до мене: «Василю, на тебе страшно дивитися». При моєму рості сто вісімдесят два сантиметри важив сто кілограмів – явно це було ожиріння. Начальником третього відділення був «Безручко» – ми так його називали. Він не мав однієї руки, яку замінив протез. Говорили, що руку він втратив в бою з українськими повстанцями. Не знаю, чи так воно було, але до наших хлопців він ставився добре. Він дуже не любив «блатних», «воров» і всяких тих «мишаньок», які паразитували на нещасті нашого брата.

Коли офіційна політика Москви змінювалась і міжнародні відносини лагіднішали між супротивними державами, тоді наш табірний режим полегшувався. Згідно з ленінським вченням, радянська влада повинна здійснюватися за принципом, диктатура пролетаріату і контроль, підкреслювалося – контроль і ще раз контроль. Тому той контроль здійснювався з великим задоволенням, тут можна було проявити всю свою владу у всій своїй величі. В умовах табору такий контроль здійснювали всі начальники підрозділів у тім числі «опер» і сам начальник табору «Безрукий». Прийшла черга контролю і на нашу кухню. Контролював сам начальник «Безрукий». Щось шукав, скрізь заглядав, як казали: лазив по всіх заначках. В якісь шафі чи під шафою знайшов одну чи дві м'ясні котлети в мисці. Котлету, то факт, приготовив для себе шефкухар Петро – білорус. Начальник попередив його, що він займається протизаконними справами.

Комісія пішла в контору. Тут же з контори прийшов днювальний на кухню і сказав, що шефкухаря викликає начальник і мене також (!). Всі знали, то було не раз, і говорили, що Петра знімуть з посади шефповара і, можливо, виженуть з кухні. Здивування викликало тільки те, що викликали і мене. Начальник, коли

перевіряв кухню, навіть не говорив зі мною. Ми з Петром пішли в контору. Днювальний сказав начальнику, що ми вже прийшли. Першого викликав Петра. Я стояв під дверима і чув, як він на нього кричав і сказав, що піде у штрафну бригаду на «Бутовий кар'єр». Днювальний сказав, щоб я заходив, коли Петро вийде. Я зайшов. Начальник: «Підеш у штрафну бригаду на «Бутовий кар'єр». Питаю: «За що?» Начальник: «Ты слишком ожирел!»

Таким чином я потрапив на Бутовий кар'єр у штрафну бригаду. На Бутовому кар'єрі робота була дійсно каторжна. Нас, штрафників, на роботу водили тільки в нічну зміну. Зривні роботи проводили тільки вдень. Ми вночі вантажили вручну вагони з камінням. Великі брили, які не в силах було підняти, розбивали кайлами, ломами, молотами і возили навантажені вагонки, пхаючи перед собою до великої трофейної німецької дробилки і перевертали вагонку в бункер перед дробилкою.

Між іншим, все обладнання, всі машини і апарати, мотори в Норильську були трофейні, переважно німецькі. Тяжка була робота на морозі вночі. Штрафні бригади акировці не підлягали. Треба було працювати і в сорокаградусні морози. Доречно, на цьому Бутовому кар'єрі працювали перші совєтські каторжники – буква «А», а в мене вже була буква «Ш». Згідно з указом березня 1943 року застосовувалося покарання: «На тяжелые каторжные работы в отдаленных районах Советского Союза».

Вже під осінь 1943 року в Норильськ прийшов перший етап каторжан – буква «А». З того етапу в живих лишилися одиниці. Я, наприклад, не зустрічав ні разу в концтаборі в'язня з буквою «А». Всі вони згинули у вічній мерзлоті Заполяр'я. Вічна їм пам'ять!

Сталінський указ від березня 1943 року був спеціально скерований проти Українського визвольного руху. Правда, між каторжниками попадалися одиниці й інших національностей, але їхні справи так чи інакше були зв'язані з Україною, з українським визвольним рухом. Для прикладу, з нами сидів москвич Васілій Скворцов, мав п'ятнадцять літ каторги за те, що в УПА був сотенним. Інший росіянин з Курської області мав

п'ятнадцять років каторги за те, що будучи в військовому відділі НКВД, який охороняв міст біля Стрия, продав свою гвинтівку за півлітри самогонки.

Було багато європейців, більшість німці, а так – бельгійці, французи, естонці, іспанці, шведи, фіни. Один з німців не хотів з «ними» говорити російською мовою, не тільки з «ними», а й з нами в'язнями все говорив на своїй рідній мові, він був з самої столиці – Берліна. Інший німець – інженер, який працював на фірмі «Цейс» і за цей злочин мав довічну каторгу, а в нашому таборі працював асенізатором. За табірну зону його не виводили, навіть під конвоєм.

Трохи доля йому усміхнулася після того, коли Аденауер приїхав у «гості» до Хрущова. Після їхніх переговорів німця-інженера стали виводити з бригадою на підприємство. Дали йому олівець і папір. Він став конструювати чавунні кульки, технологію для їх виготовлення. Ці кульки були дефіцитом, треба було їх привозити з материка, а це було накладно. Взимку їх треба було транспортувати літаками. Влітку навігація починалась з 10 червня, а були роки, що і пізніше.

Виробництво будівельних матеріалів не могло зупинитися: Норильськ будувався. «Родина» вимагала виконувати план. Іншим з довічною каторгою був грузинський князь. Його батьки після більшовицької революції емігрували в Західну Європу. Він в німецькій армії дослужився до високого чину і був начальником контррозвідки Західного фронту. Тому і дістав довічну каторгу. Сталін також був грузин, але коли його син Яків потрапив до німців у полон, він відмовився від нього.

Це все сторонні справи, а в мене є особисті. Я далі перебуваю в штрафній бригаді, ходжу на роботу в Бутовий кар'єр. Тяжке життя каторжника. Шукаю якогось виходу з цього становища. Хлопці, яким допомагав влаштовуватися прачками в БОФі, тут, у третьому відділенні, працювали по тій спеціальності. Обіцяли допомогти влаштувати в пральну. Каторжани з третього т/в працюють на будівництві цементного заводу. До нашого приходу тут працювали ув'язнені «битовики». Ми знаємо, які з них

працівники. Тих всіх «воров» й інші масті поставили бригадирами. Начальство знало, що вони можуть заставити всіх без масті працювати.

Однак, скоро переконалися, що з того нічого не вийде. Кожний з тих «мастистих» мав ще по кілька «шестерок», які теж не працювали, бо мусіли бути на побігеньках у свого «хазяїна». «Вольнонайомні» – прораби, майстри і інші начальники, застрашені терором «маститих», йшли їм на всякі поступки, чого ті тільки вимагали. Коли виконроб чи майстер приходили до бригадира-«вора» жалітися, що ніхто нічого не робить, той бригадир – «вор», хоч він тепер був вже не «вор», а «сука», тому, що «вор» не повинен працювати і співпрацювати з табірним начальством, а коли він тепер бригадир, то з цього механічно випливає, що він «зсучився» і став «сукою».

Отож на скарги виконроба бригадир казав до свого "шестерки": «Мишаня, принеси мне перо (перо на жаргоні блатних – ніж), я сейчас его, падло, распишу». Той начальник швидко накивав п'ятами. От в таких обставинах будували цементний завод. Скоро весь бюджет і ліміт на будівництво цементного заводу був вичерпаний, а завод не побудований. «Мишаньок» скоро зняли з будівництва, а на їх місце послали наших каторжан.

Згідно з документами, бюджет на завод був вичерпаний, з того виходило, що завод побудований. Підсилені харчі для тих, хто працював на будівництві, фінансувала будівельна організація. Тепер каторжани працювали на штрафному пайку: двісті грамів хліба, двісті – каші і півлітри баланди. Цей пайок був гарантований (він так і називався – гарантія) табірним режимом, незважаючи на те, працював ти, чи не працював.

Згодом каторжани побудували цементний завод (на штрафних пайках). Адміністрація стала готувати кадри для експлуатації виробництва цементу. З цією метою була організована бригада майбутніх лаборантів для цементного заводу. Стали набирати в цю бригаду більш-менш освічених хлопців. Потрапили в цю бригаду деякі мої колеги. Коли ще треба було ще кількох чоловік

для повної комплектації бригади лаборантів, хтось із хлопців підказав, що можна взяти мене.

Таким чином я потрапив із штрафної бригади Бутового кар'єру в бригаду учнів-лаборантів цементного заводу. Тимчасово в зоні третього т/в мафія блатних повністю контролювала табірне життя. Мені з дому прислали посилку. Повідомили, що прийшла посилка і я повинен прийти в спеціальне приміщення і отримати її. Кожну посилку наглядач відкривав особисто, перевіряв, що можна віддати, а чого не можна віддавати власнику посилки (згідно з приписами табірного режиму). Пішов за посилкою. Наглядач мою посилку відкрив. Поряд з наглядачем був блатний Шестак – родом із Дніпропетровська, і вже не наглядач, а він перевіряв вміст пакунка. В посилці був тютюн-самосад, листками. За тютюн можна було виміняти хліба або щось з харчів. Він тютюн, сало забрав, а мені віддав крупу. Наглядач йому нічого не заперечував, тому що Шостак з ним поділився награбованим.

У крупі я знайшов нагрудний хрестик, який вложила мені для благословення моя бабуся. Той хрестик вона купила в Почаєві, коли була ще молодою дівчиною. Таким чином ще більше підкріплялися мої духовні сили. Начальник третього т/в «Безрукий» дуже негативно ставився до «блатних», всупереч офіційній державній політиці відчувалося, що ту політику проводить сам Сталін, тому що серед «блатних» було дуже багато так званих нацменів, і всі, не тільки нацмени, горою стояли за Сталіним.

В міжчасі Безрукий інтенсивно будував тюрму. Коли тюремний будинок був побудований, всіх блатних з Норильських таборів зібрали до тієї тюрми. Тоді всі штрафні бригади каторжан з Бутового кар'єру були зняті. На роботу в Бутовий кар'єр стали гнати бригади, сформовані з «мишаньок» – урок з новопобудованої тюрми. Тюрма була побудована на такому місці, що добре проглядалася з нащої зони третього т/в. Ми щодня мали можливість бачити, як вели на роботу в Бутовий

кар'єр «мишаньок».

Згодом з тих пихатих блатних перед нашими очима проходив жалюгідний натовп нещасних, що колись називались людьми. Вони ніколи не працювали фізично із-за куска хліба. Взагалі, працю вони зневажали. Засобом існування в них було розбійництво, грабунок і злодійство. Тепер Безрукий, всупереч здоровому глузду, хотів заставити їх працювати і потерпів фіаско.

Зона Бутового кар'єру не була обгороджена колючим дротом з вишками для конвоя, а охоронялась конвоєм, що знаходився один від одного на певній віддалі. Щодня командир конвоя попереджував, показуючи бригаді уявну зону, що за перехід цієї зони конвой буде стріляти без попередження. З того всього видно, що і солдати конвоя були штрафниками, коли доводилось їм нести службу в таких тяжких несприятливих умовах Заполярної зими. Їхні товариші «попки» табірної зони сиділи в утеплених голуб'ятниках, захищених від завірюх і морозу.

Коли прийшло літо і «мишаньок» виводили на роботу в Бутовий кар'єр, вони сідали грати в карти, і граючи в карти, ставили в банк наші речі, а програвавши, приходили і забирали їх. Тепер в Бутовому кар'єрі не було чого ставити в банк, все було програне, зношене. Дійшло до того, що вони почали ставити в «банк» своє життя. Коли хтось з них програв життя, мусів іти або бігти в бік уявного кордону забороненої зони і переходити її. Коли «програний» переступив межу зони, конвой стріляв без попередження і вбивав нещасного. А вони далі грали в карти і ставили в «банк».

Коли через багато років я вийшов вже на так звану волю, одного разу, ідучи з своїм другом по неволі хідником по вулиці Норильська, на іншому боці побачив Шостака. Мій колега сказав, що Шостак живе десь в районі БОФа і що не має двох рук. Руки він програв в Бутовому кар'єрі в карти. Подумалось мені, що то була Божа кара за те, що він тими руками грабував нашого брата, що тими руками перетрушував посилки, які нам приси-

лали рідні, щоб якось підтримати наше здоров'я, а то й життя.

Поряд з новозбудованим цементним заводом вже давно діяла великої потужності цегольня. Під цегольню прилягає великий глиняний кар'єр із запасом глини, при проектній потужності цегельні на сто п'ятдесят літ. Глиняний кар'єр розроблявся на відстані триста-п'ятсот метрів від цегольні. В кар'єрі працювали каторжани з третього табірного відділення. Робота була важка. Замерзлу глину після зривання вибухівкою треба було розбивати на дрібніші кусні відбійними молотками, вантажити на вагонетки і вручну пхати до стрічкового транспортера, там вивалювати глину з вагонетки. Інші хлопці цю глину шуфлями вантажили на транспортер, яким глина подавалась в цех для подальшої технологічної обробки і кінцевої продукції – випаленої цегли в кільцевих печах Гофмана.

Наша бригада лаборантів для навчання і практики була направлена в лабораторії цегельні. Тут ми вчилися і набували практики на технологічних процесах виробництва цегли. Хоч технологія виробництва цегли суттєво відрізнялась від технології виробництва цементу, але все-таки навики лаборанта ми набували. В сушарнях цегли навчилися працювати з сухим і мокрим термометрами, при випалюванні цегли в кільцевих печах заміряти температуру термометром, в механічному відділенні лабораторії працювати з приладами на випробування цегли на міцність.

Бригадиром бригади учнів-лаборантів був старшого віку чоловік – Палкін, родом із Слобожанщини, а фактично з самого Харкова. Українці з Великої України цікавили мене своєю національною свідомістю. Якщо переді мною стояв національно свідомий українець, я прощав йому всі негативні риси його характеру. Коли ж – манкурт, я його ненавидів, хоч, можливо, то була не його провина. Таким був професор з Києва, який заявляв, що він українець, але української мови не знав і ніколи нею не розмовляв. Російською доводив, що Росія приносила нам, українцям, тільки добро. Україножер, «единонеделимщик». Я з ним і говорити не бажав.

Директором цегельні був жид – москвич Гарфункель. Іван Царук тепер працював на цегельні по обслуговуванню телефонів і телефонного комутатора в диспетчерській. Гарфункель дуже поважав Івана. Наших хлопців усі поважали. Вони свою роботу виконували сумлінно і якісно. Коли після Хрущовської відлиги Гарфункеля-троцкіста реабілітували і він перебрався в Москву, і зайняв своє місце в міністерстві. Просив Івана, що коли той буде в Москві, щоб зайшов до нього в кабінет по вказаній адресі. При нагоді Іван зайшов, Гарфункель запропонував йому квартиру, прописку і роботу в Москві. Іван йому подякував і відмовився від тих усіх благ.

Поки ми навчалися лабораторної справи, цементний завод був остаточно викінчений і запущений в експлуатацію. Нашу бригаду перевели на цементний завод. В одному з корпусів заводу виділили приміщення для заводської лабораторії, яка розмістилася на трьох поверхах. На першому поверсі розмістилась цехова лабораторія, так звана тітровалка, яка вела контроль за сировинним і обпалювальним цехами. На другому поверсі – механічне відділення вело контроль за готовою продукцією. Ці два відділення працювали в три зміни. На третьому поверсі розмістилося аналітичне відділення, яке працювало тільки в одну зміну. Тут працювали вільнонаймані жінки. Пізніше, коли наша бригада лаборантів збільшилася, то в аналітичному відділенні працював Роман Загоруйко – наш бригадир, колишній сотенний УПА, родом з с. Підгірці на Бродівщині і Юрко Сайко зі Львова. В бригаді лаборантів були такі в'язні: Роман Загоруйко, Василь Вітюк, Юрко Сайко, Степан Борозний, Зеньо Сагайдак. Два випускники Вільненьського університету: Данилевич і Юрко Мичкало, Микола Сливка, Олесь Грінченко з Холмщини, литовці Зиґмунд Яцевичус і Юлій Савіцкас, Сібуль Ян – естонець і ще багато інших. З часом Роман Загоруйко загітував до нас в бригаду Богдана Мостиського (сотенний УПА), який вічно поневірявся по БУРах та ШИЗо із-за свого принципу «не працювати на більшовиків».

Завідувачем лабораторією був жид Фішбейн, говорили, що він мій земляк з міста Рівного. На цю тему з ним ніколи не говорив, сумніваючись з його сторони такої теми. Завідувачкою аналітичного відділу була Зінаїда Настас. Таке прізвище вона придбала, одружившись з молдаванином Настасом, який вже був «вольним». Видно, відсидів свою десятку. Ті всі довоєнні «бывшие зеки» були зовсім іншого складу люди ніж ми, теперішні, з часів останньої війни. Вони всі вважали себе жертвами сталінської сваволі, невинними злочинцями. Ми, навпаки, всі були свідомі своєї ідеї, за яку віддаємо своє життя. Всі ми: українці, литовці, естонці, білоруси, постійно вели дискусії на політичні теми. «Бывшие» до політики не мали ніякого відношення. Вони «истинно советские» не спроможні були піднятися до духовних вершин, а все повзали унизу.

Зінаїда Іванівна – дівчина сибірячка, потрапила в обійми молдаванина Настаса і скоро пішла у декретну відпустку, а її місце зайняла Марія Федорівна – українка з Новосибірська, замужня за білорусом Алфименком – партократом-комуністом. В аналітичному відділенні працювала ще Валя Моргунова, українка з Харкова. І Марія, і Валя признавалися, що вони українки, але в тому признанні було щось таке боязливе, непевне. Не відчувалося гордості за те, що вони українки, що вони наші, родички тих в'язнів, які підняли так високо прапор за Самостійну державу – Україну. Безумовно, вони були тими, ким були, не мали свідомості, ким їм треба бути. Де було взяти ту свідомість?

Поряд за заводською зоною, відгородженою колючим дротом, розташувалося «управление местных стройматериалов». Начальником управління працював, видно також з «бывших» – жид Иоффе. Під час так званої жидівської справи кремлівських лікарів (1952) Иоффе з посади начальника усунули, а на його місце поставили Алфименка. Усунули від посади і нашого жида Фішбейна, а на його місце назначили Марію Федорівну Алфименко. Поки що Иоффе улаштував свою доньку в аналітичній

лабораторії. Вона темпераментна жидівка і влюбилася в литовця Юлія Савіцкаса, вродливого, здорового, фізично гарного хлопця. Тому вона, бідна, цілими днями просиджувала в нашій тітровалці на кріслі і не зводила очей з Юлія, а йому радили, щоб він задовольнив її хіть, як у нас колись в селі Залізниці казали – щоб він її «охолодив». Він оправдовувався, що немає місця, нема де. Якось він сказав мені, що з нею лазили на горище заводу. Тут в умовах совєтського табору, віддзеркалювалося життя, яке проходило за межами зони, по всьому Совєтському Союзу. Ми тут вчилися, як треба підло жити, вчилися тієї «подвійної моралі», про яку тепер багато говорять.

Кожного ранку Фішбейн, приходячи на роботу, заходив в цехові лабораторії і перевіряв, як проходили на заводі технологічні процеси, – чи були якісь порушення, браки. Все це було зафіксовано в наших журналах. Недавно нам видали апарат для аналізів відхідних газів при випалюванні клінкора. По хімічному складу газу можна було судити, як проходив технологічний процес випалювання клінкору (напівфабрикат цементу). Пробу газів потрібно було відбирати з комина під самим дахом заводського будинку. Тяжкі там були умови: пилюка, гази, гарячо, до того всього той апарат для аналізу був дуже недосконалий. Я був старшим лаборантом і міг післати кого-небудь з хлопців, але я того не робив, – сумління не дозволяло. Ходив по ті проби сам, і там же на місці, робив аналіз. Після відбору такої проби приходив до тітровалки як коминяр – весь в сажі, порохах, спітнілий. Результати записував до журналу.

Вранці до нас заходив Фішбейн і переглядав записи в журналі. Підійшовши до результатів мого аналізу, питає мене: «Скажи, що то за результати аналізу газів? Хіба можуть бути такі результати? То суцільний брак!» І гримав на мене, кричав, доходив до істерики. Показав результати мого змінщика Зиґмунда Яцевичуса. Я працював у нічну зміну, вранці мене змінював Зиґмунд. Коли він прийшов на зміну, я запитав його: «Скажи мені, ти ходиш відбирати проби відхідних газів?» Він відповів:

«Я ще там ні разу не був, не знаю, де ту пробу відбирати. Записую результат і все». Я потиснув йому руку і більше ніколи не ходив до комина на пробу.

При черговому відвідуванні нашої лабораторії Фішбейн подивився на результати аналізу у журналах і сказав до мене: «Вот видишь, если захочешь, то можешь хорошо работать». Ще один урок засвоїв із «советской действительности». Хіба ж то я один такий був, нас мільйони навчилися жити по-новому, по-совєтському. «И жизнь хороша, и жить хорошо». Ніякої моралі, ніякої честі, ніякого сумління. Чим гірше – тим краще! Це було життя у другому світі, а в нас ще був інший світ. Була ще табірна зона. Зона нашого щоденного побуту. Коли нас з ГУлагу перевели в ГОРлаг, нам змінили особисті номерки. В ГУлагу ми носили номерки тільки на бушлатах, а тепер в ГОРлагу треба було писати номери на шапках, на штанах, на куртках і на бушлатах. Причому потрійно було, щоб номери були стандартні. У кого виявлялося, що розмір номера був або дуже малий, або навпаки, великий, того суворо карали. Для табірного начальства підбирали людей деспотичних, жорстоких. Якось у нас замінили начальника режиму, – ним став старшина Сотников – страшна людина. Він після роботи, коли табірники були в зоні, виводив усіх на подвір'я зони, ставив у шеренги по п'ять і перевіряв з наглядачами чи по стандартному в кожного в'язня написані номери, при цьому, коли в когось, як йому здавалося, було порушення, він його садив до БУРу. Коли комусь із в'язнів вдавалося роздобути овечої шкіри або якоїсь іншої, він собі пришив щось подібне до коміра, щоб було тепліше, Сотников його тут же власноручно відрізав, а винуватця саджав до БУРу. При поверненні з роботи на прохідній зони стояли наглядачі і, пропускаючи в зону по п'ятірці, кожного шмонали з ніг до голови, чи хтось хоче принести в зону щось таке, що заборонене за правилами режиму. Не дивлячись на таку суворість режиму, в'язні умудрялись проносити до зони все, що їм було потрібне.

Тепер в'язні працювали токарями, слюсарями, лекальщика-

ми, фрезерувальниками і мали можливість щось змайструвати і продати «вільнонайомним». Ті в свою чергу на прохання в'язнів приносили їм навіть спирт. Одного разу при шмоні на прохідній один із в'язнів мав з собою пляшку спирту. Побачивши, що неможливо пронести, а викидати було жаль, він ризикнув, і коли п'ятірку пропустили для шмону, він ще здалеку вийняв пляшку зі спиртом і голосно гукає до наглядача: «От я несу спирт». А наглядач до нього: «Я тебе, падло, дам спирт!» Той держить в руці пляшку, високо піднявши руки, а наглядач, обмацавши його кругом говорить: «Проходи». Бувають чудеса. Як вже говорилося, що совєтське життя – то вічний рух – етап. В'язнів упродовж усього часу пересилають з барака в барак. Одних женуть в один, інший – в другий. При цьому в'язні дуже нервуються, поспішають зайняти краще місце на нарах, сваряться між собою.

У нас престижним було місце на нижніх нарах. Не треба роззуватися, підніматися на другий ярус. У «мишаньок» навпаки, престижне місце було на верхніх нарах. На цементному заводі ми працювали в три зміни: в першу з дванадцятої ночі до восьмої ранку, другу з восьмої – до четвертої пополудні, третю – з четвертої до дванадцятої ночі.

Тільки прийшли з роботи, з нічної зміни, поснідали і лягаєм спати, тільки задрімаємо, а тут приходять наглядачі і кричать: «Подъем!» Всіх зганяють з нар і тільки в білизні переганяють в протилежну секцію. Тут перевертають всю нашу постіль, викидають все з тумбочок, перемацують усі кишені. Коли в когось знайдуть ніж, зроблений з куска бляхи або якийсь кусок дроту, або якусь жилетку для гоління – саджають до БУРу. Коли вже все перевернуть, тоді стають на дверях протилежної секції і наказують: «Проходи!» При проходженні кажуть спускати труси чи кальсони, а вони оглядають голе тіло.

З нами сидів москвич Доронін Льоша. Мав п'ятнадцять років каторги. Він був сином професора з інституту марксизму-ленінізму. Мати працювала завідувачкою однієї з московських поліклінік. Коли почалася війна 1941 року, він, не маючи ще

сімнадцяти років, пішов добровольцем на фронт, тут же, як кажуть, з ходу, потрапив до німців у полон. Зростав у сім'ї московських інтелігентів, знав німецьку мову. Німці відразу завербували його служити в поліцію, тому що їм треба було воювати на фронті, а в Німеччині міг служити і москвич. Всю війну Льоша прослужив німецьким поліціянтом у Німеччині. На окупованій території не був ніколи. Коли 1945 року москалі «визволили» німців, разом і накрили Дороніна. За співпрацю з окупантами дали йому п'ятнадцять років каторги. Батьки Льоші, як було заведено в ті часи, від нього, як сина, відмовились, наслідуючи Отца народів Сталіна, який відрікся свого сина Якова, який потрапив у полон до німців.

Отож при тому шмоні треба було кожному спускати труси. Льоша спустив труси до колін, повернувся задом до наглядача, нагнувшись каже: «Смотри, там американские доллары». Він не раз кепкував над тими недолугими наглядачами. Вони старалися покарати його. Навіть роздягали і ставили на мороз. Все-таки він був москвичем, а не націоналістом і таке становище мало свої наслідки.

Одного гарного літнього дня нас дуже рано підняли. Всіх вигнали з бараків на двір і групами стали виводити за зону. Там, в якійсь великій шопі, на столі лежали наші справи в папках. Було багато офіцерів-енкаведистів. Стали викликати тих, чиї справи були на столі. Як виявилося згодом, то були справи неписьменних в'язнів-анальфабетів. Між політв'язнями тих буремних років було багато неписьменних, то була молодь з революції 1917 року і її наслідків в наступні роки – громадянської війни, розрухи, економічних криз. Також з тих земель України, які були окуповані Польщею.

Невідомо, які події заставили енкаведистів вживати тих термінових заходів щодо неписьменних. Кожний енкаведист брав до себе такого в'язня і на місці, де можна було притулитися – на кінці столу, підвіконнику, вчив його розписуватися своїм прізвищем. Енкаведистів було мало, а неписьменних багато,

тому вони і нас, письменних в'язнів, залучили до тієї роботи. Робота була тяжка і невдячна. Викликає сумнів, чи вдалося енкаведистам когось із тих неписьменних навчити написати своє прізвище. Виходило з того, що енкаведисти боялися за тих неписьменних. Що ж то за політв'язень, коли він не вміє ні читати, ні писати. Як в тій казці про цигана-злодія, якого люди піймали на гарячому. Придумали для нього кару: запхали в мішок, зв'язали і положили при дорозі. Циган в мішку постійно кричав: «Не вмію ні читати, ні писати, хочуть королем обрати!» По дорозі їхав пан. Почувши волання цигана, каже до свого кучера: «Посади мене в мішок, я буду королем!» Випустили цигана, а пана зав'язали в мішку. Так ті в'язні не вміли ні читати, ні писати, але мали в своєму серці велику ідею і готові віддати за неї свою кров, навіть життя. Слава їм – Героям!

У п'ятдесяті роки різко погіршилась ситуація як в цілому по Союзі, так і в концтаборах. 1951-1953 років ГОРлаг очолив генерал-майор Семьонов. Режим концтабору став ще більш жорстокішим, ніж був до нього. Почали нас виводити на роботу і з роботи з собаками. При виході з зони по п'ятірках треба було кожній п'ятірці триматися попід руки. Під час ходу дуже часто зупиняли колону і начальник конвою наказував: «Становись на колени!» Ставали на коліна.

Одного разу стався такий інцидент: начальник дав команду стати на коліна, всі стали, а Доронін Льоша не став. Начальник конвою накинувся на нього з криком. Доронін спокійно йому відповів: «Перед Гитлером не ставал на колени, а перед тобой, падла, буду ставать на колени?!» Були випадки, що хтось з в'язнів знесилений, хворий, падав. Колона, тримаючись попід руки, переступала через нещасного і рухалась вперед, ніхто його не піднімав, ніхто навіть не оглядався. Оглядатись не можна було, то була спроба до побега.

Згодом ми зауважили, дорога, якою нас вели, була обставлена кулеметними гніздами. Щодня, проходячи по тому коридору, ми бачили, як бовваніли на горизонті тундри кулеметні гнізда з

обслугою. Табірний режим все удосконалювався, хоч старими, але перевіреними методами. Одним з яких був поділ в'язнів на колони. Не знаю інструкції про табірну колону, як вона повинна була бути організована. Знаю тільки, що у нас була організована колона, на чолі якої був поставлений колишній «законний вор», а тепер «сука» – Кучеревський. Він уже був кілька разів у нашому таборі, то знов його десь забирали на етап. Під час тих етапів він «зсучився». Тепер появився, щоб стати на чолі колони. Він здійснював свою владу тільки в зоні. Повинен був забезпечити повний вихід на роботу, тому завжди був присутній на розводах, коли в'язні виходили на роботу. На роботу поза зоною табору він не виходив, хоч мав право виходити, щоб перевіряти, як поводяться на робочих місцях його підопічні. Головний його обов'язок – слідкувати за режимом у зоні в співпраці з опером та наглядачами.

Дуже активно запрацював опер. Став масово вербувати «стукачів». Із-за тієї масової компанії, виявився один недолік в оперативній роботі кума. Ми знали майже всіх стукачів. Одного дня прийшов до нашого бараку днювальний «Чорний ворон» від опера і сказав, що мене викликає начальник. Я пішов. У кабінеті він запропонував мені сісти. Взяв листок паперу і став записувати мої відповіді на його запитання. Прізвище, ім'я, по-батькові, стаття, строк і таке подібне. Я знав, що то все тільки замилювання очей. Я знав, з якою метою він мене викликав до себе. Однак, тут сталося те, що вже не раз було в критичних ситуаціях зі мною. Під час нашої бесіди зайшов днювальний і сказав оперу, що його викликає якийсь там начальник. Опер сказав: «Хорошо, иди, я тебя вызову».

Так він більше ніколи мене не викликав. Юрка Якимчука вивозили автомобілем аж до міста в управління ГОРлагу. Туди приїхав з Москви якийсь оберкум. Мав з Юрком бесіду. Запитав його, які в нього ідейні погляди. Юрко відповів: «Я – український націоналіст!» Оберкум зробив «великі очі», не надіявся на таку категоричну відповідь. Кубанський козак Семен Головко був зі мною в добрих стосунках. Не раз говорив до мене: «Вася, знаєш той-то (називав прізвище) – «стукач». Він говорив, я слухав і

добре знаю того, про кого він казав. Ще добре знаю, що не той стукач, а ти – Семен Головко – стукач! Це – один з енкаведистських методів зводити наклеп на чесних людей, викликати до них недовіру, підозру.

«Чим далі в ліс, тим більше дров» – каже наше прислів'я. Так і Кучеревський – став улаштовувати собі життя за собачу послугу своїм господарям. Йому вже дозволялося у зоні все за рахунок нас, каторжан. Конфліктна ситуація наростала з кожним днем. Кучеревський побудував собі у зоні так званий «балок» – будиночок, в якому можна було жити. Тепер він не спав на нарах, не жив у бараці-секції, а спав на ліжку у своєму «балку». Цілий час похвалявся, що він ще розправиться з тими «кубанськими козаками». Кубанських козаків це зачепило за живе, фактично їх було двоє: Семен Головко і Павло Кіпа. Отож вони вирішили розправитись з Кучеревським. Крім них у групу увійшли ще Борисенко, Тарас Пельдзер із Сколівщини.

Кіпа Павло працював у механічній майстерні цементного заводу. Одного дня вийшов не в свою зміну з чужою бригадою з четвертої до дванадцятої ночі. У майстерні зробив чотири ножі «піки» і вночі з тією ж бригадою прийшов у зону, приніс ножі. Покликав Семена, Борисенка і Тараса. Всі пішли у «балок» до Кучеревського. Тільки зайшли до нього, він зрозумів, в чім справа і став втікати до контори, до свого начальства. Вони все-таки його впіймали і тут посеред зони на подвір'ї всадили Кучеревському вісімнадцять ножів. Пішли на прохідну в контору до чергового офіцера. Кинули йому на стіл чотири ножі і сказали: «Іди забери свого Кучеревського там-то і там, вказали координати. Їх всіх судили і дали ще додаткового по десятці. Після суду Павла і Тараса кудись вивезли, а Семен Головко лишився в нашому таборі.

Прийшла знаменна весна 1953 року 5 березня. Ми були в денну зміну, коли облетіла «радісна» вістка – помер «отец народов»! Усі в'язні тішилися надією, що нарешті може і нам усміхнеться доля. «Вольнонайомні» навпаки ходили дуже засмучені. Думаю, що були такі, які, може і щиро жаліли свого вождя,

а інші лицемірили і «розігрували» жалобу. У нас у тітровалці тепер працювала молода дівчина, комсомолка Ліда Дашкіна. Її батько також «бувший» працював у нашій зміні майстром обпалювального цеху. Коли я прийшов з цеху в тітровалку, то побачив, що Ліда плаче. Питаю хлопців: «Що сталося?» Відповідають: «Вона так плаче за Сталіним». Через деякий час питаю Ліду: «Чому ти так тоді плакала?» Вона: «Я не знаю, чому я так плакала». То не одна була така Ліда. Їх було багато, які пізніше так і не могли пояснити, чому вони так плакали за Сталіним.

Коли після роботи прийшли в свою зону, то в'язні всі тріумфували, радості не було меж. Проходячи біля табірної лікарні-стаціонару, до мене підійшов один старший чоловік, він був дуже хворий і каже радісно: «Все ж таки я «його» пережив!» Після цієї історичної події, ми, в'язні, стали терпеливо чекати розвитку подій з надією на амністію. Правда, через деякий час до нас прийшла звістка, що є амністія. Яке було наше розчарування, коли з'ясувалось, що амністія стосується тільки карних злочинців. Така ситуація викликала серед політв'язнів великий песимізм, безнадію про можливість якоїсь волі.

Прийшло заполярне літо 1953 року, дуже гарне і тепле тут, за Полярним колом. Навпроти нашого табору на горизонті виднілися високі грізні гори. Між двома горами у міжгір'ї з північної сторони лежав сніг, лід, який ніколи не топився. Коли в бесідах, при нагоді, з начальниками хтось мимоволі сказав: «Коли то ми звільнимося?» Начальник кидав репліку: «Он видишь, тот снег между гор? Помни, тогда освободишься, когда этот снег растает!»

Той сніг ніколи не розтавав. З посиленням режиму по всіх таборах до нас дійшла звістка, що в таборі №5 ГОРлагу конвой убив в'язня. Концтабір №5 був чоловічою зоною, в якій утримувалися політв'язні з рішеннями до десять літ. Зона №5 прилягала до виробничої зони так званого Кибзу, де працювали наші дівчата політв'язні. Табірний режим забороняв спілкуватися жінкам-в'язням з чоловіками-в'язнями. Чекістам також заборонялося спілкуватися з жінками-в'язнями. Користуючись своєю необ-

меженою владою, вони, чекісти, не тільки спілкувалися з нашими дівчатами, але й при нагоді ґвалтували їх безкарно. Наші жінки в умовах суворого заполярного клімату якось легше переносили ті злидні, ніж наші чоловіки. При нагоді жінки старалися допомогти своїм землякам. Після смерті Сталіна, хоч і не було тієї сподіваної волі, але якась надія в кожного в серці жевріла. На цьому ґрунті посилились пошуки зв'язків між дівчатами та хлопцями. Так було і між зонами Кибзу і 5-го табору. Біля колючого дроту стали збиратися з однієї сторони дівчата, а з другої хлопці. Стали писати листи-цидулки і, прив'язавши до камінчика, стали перекидати на другий бік. Так як порушувався табірний режим, конвой (в даному випадку попка з вишки) попереджував, щоб не кидати записок тощо, бо в іншому випадку буде стріляти без попередження. Так і сталося з тим в'язнем.

В'язні з п'ятої зони працювали на будівництві міста Норильська, в так званому «Горстрої». Протестуючи проти підлого вбивства невинного і зовсім випадкового в'язня, в'язні п'ятої зони ГОРлагу заявили про страйк. Коли їх виводили на роботу, вони не працювали. Начальство, щоб якось зняти напругу, дало наказ зовсім не виводити в'язнів на роботу. До нашої зони доходили чутки, що всі, хто працює в Горстрої, страйкують, однак нас щоденно, систематично виводили на роботу. Всі будівельні матеріали в Горстрой надходили від нас, з цементного та цегляного заводів. Вапно випалювалося в вапняному цеху цементного заводу, тут в цеху лили будівельні плити. Сюди приходили пусті вагони з Горстроя під вантажі будівельних матеріалів. Тепер вагони приходили до нас з написами: «Позор штрейкбрехерам!» Такі заклики мали свої наслідки. В'язні стали між собою радитися, як би то проявити свою солідарність зі страйкуючими. Однак, ніяких конкретних дій не проявляли.

Гасло: «Позор штрейкбрехерам!» все-таки робило свою справу. Наші начальники дуже настрашились, але не знали, як виходити з положення, яке сталося. Говорять, якщо Бог хоче покарати, то відбере розум. Так сталося і тепер. Наша бригада того дня

працювала в нічну зміну. В зоні нам оголосили, що на роботу не підемо. Коли о п'ятій годині наші змінщики верталися з роботи, ми бачили, що кожен ніс під пахвою великий клунок. Вже в зоні в'язні нам оповідали, що на роботі їм оголосили, щоб вони забрали свої пожитки, тому що вони більше на роботу не вийдуть!

Так того дня всі в'язні були зняті з роботи і більше за зону не виходили. Зона табору №3 наповнилася людьми, ще ніколи за час свого існування, вона не бачила стільки народу. Три тисячі двісті чоловік опинилися закритими в зоні. Стояли гарні теплі заполярні літні дні. Щодня по зоні вешталося три тисячі двісті чоловік, не знаючи чим зайнятися. Ходили сюди-туди. Начальство бачило, що таке становище до добра не приведе, тому кожний день стали нам крутити фільми. Я за все життя не переглянув стільки фільмів, як за тих кілька днів. Одного дня в нашу зону пригнали етап п'ять-шість чоловік. Говорили, що етап прийшов з Караганди. Тих етапників відразу кинули в БУР. БУР не пустував, там сиділи в'язні з нашої зони. Якось під час прогулянки по зоні, зрівнявшись з приміщенням БУРу, ми почули там якийсь шум і раптом двері БУРу вивалились і в'язні з нашої зони, які сиділи в БУРі, піднявши на руках, показали нам нашого молодого хлопця, всього окривавленого і побитого. Звертаючись до нас, в'язні кричали «Подивіться, що з нами роблять!» БУР був обнесений дерев'яним парканом, а навкруги паркану лежало багато цегли для реконструкції і розширення приміщення БУРу. Коли бунтівники вивалили двері БУРу, вийшли на подвір'я з отим окривавленим в'язнем, на приборкання їх кинулися наглядачі.

Тут на допомогу своїм кинулись в'язні, які були недалеко БУРу. Цеглу кидали в наглядачів, накинулись на паркан і зовсім його поламали. Довідавшись про бунт, на місце подій прибув сам генерал Семенов. Будинок БУРу був при самій межі зони, обтягнутій колючим дротом і тут же була вишка попки. Семенов стояв з конвоїрами за зоною і коли побачив, що люди розправляються з тими, хто побив того хлопця, а то були бито-

вики, спеціально кинуті в БУР для таких провокацій, дав наказ перерізати колючий дріт і випустити тих провокаторів.

Коли був зроблений в колючому дроті прохід, в нього кинулися «мишаньки», навздогін їм – наші хлопці. Генерал дав наказ енкаведистам відкрити вогонь. Заговорили автомати, попадали в'язні, полилася кров. Розстріляли шістьох в'язнів. Коли був відкритий вогонь, юрба кинулась назад. Через прохід, перерізаний в колючому дроті, за автоматним вогнем у зону зайшов генерал Семенов. На нього накинулись в'язні: «Ти, сволоч, дав наказ нас стріляти!!!» Генерал: «Дети мои, я не давал приказа!». Тримаючи генерала попід руки, провели його до прохідної і пустили за зону. Зайшли в табірну контору і вигнали все начальство, всіх наглядачів за зону.

За цей час енкаведисти натягнули колючі дроти в прорізаному проході біля БУРу. Почалося самоврядування в зоні, яку охороняв конвой на вишках, а в зоні не було ніякого начальства. Всі наші бараки в зоні були радіофіковані і першою карною санкцією проти нас був наказ генерала Семенова відрізати радіофікацію. Перед цією акцією генерал не опустив шансу звернутися до в'язнів з відозвою, закликаючи до спокою, дисципліни та порядку. Замовкли у нас всі «брехунці». В'язні також мали чим діяти проти подібних акцій.

Поряд з нашою зоною знаходився «воєнний городок», де жило все наше начальство, та й не тільки начальство, а й солдати-конвоїри. Система водопостачання йшла через нашу баню. Тут у бані знаходилась головна засувка водопроводу. Коли замовкло радіо, негайно було закрите водопостачання «городка». У відповідь на цю акцію енкаведисти вимкнули на щиті керування електропідстанції постачання електроенергії в нашу зону. Вся наша зона залишилася без світла.

Однак наші електрики все-таки умудрилися накинути дроти на лінії електропередачі, і в нас знов засвітилися «лампочки Ілліча». Та операція була небезпечна. При необережності можна було попасти під напругу і загубити життя. Лінія електропоста-

чання проходила при самих колючих дротах кордону і зони (з зовнішньої сторони). Межа зони складалася з двох паралельних ліній колючого дроту, протягнутого на дерев'яних трьохметрових стовпах, відділена одна від одної трьохметровим коридором. На вишках стояв конвой. В таких обставинах було дуже небезпечно займатися такою операцією, як накидка дрота на діючу лінію електропередачі. Причому було так зроблено, що важко було знайти те місце, до якого потрібно було під'єднатися.

Спеціаліст, можливо, швидко знайшов би, але енкаведистам було важко. Тому вони попросили нас на переговори. Переговори відбулися біля прохідної брами. По одну сторону (в зоні) стояли в'язні з страйкового комітету, а по другу – енкаведисти, колишні наші начальники. Домовилися: відкриваємо до них воду, а вони дають нам світло.

Відразу тоді, коли все табірне начальство було вигнане з зони, відбулися загальні табірні збори в'язнів. На зборах був утворений ініціативний комітет, який утворив «страйковий комітет». В організації комітету активну участь брали наші в'язні: Кобза Іван, Загоруйко Роман, Шумук Данило і багато інших. Головою комітету був вибраний колишній майор Воробйов, який недавно прибув разом з карагандинським етапом. Як вже зазначалося, той етап тримали в БУРі невідомо з яких причин. Там же тримали і тих «мишаньок» не відомо з яких причин.

Через кілька днів майор Воробйов був усунений від керівництва (підозра провокації), а на його місце був вибраний Шамаєв. Керівниками комітету наші хлопці свідомо висували росіян. Як Воробйова, так і Шамаєва. Шамаєв – каторжник, що мав каторгу за те, що під час війни потрапив до німців у полон, а пізніше служив в есесах в окупованій німцями Норвегії. Страйковий комітет відразу енергійно приступив до праці. Спершу домовились з адміністрацією, яка тепер була за зоною, що ми повинні бути забезпечені продуктами для нашого гарантійного харчування і медикаментами для лікування. Продукти нам систематично привозили, а медикаментів не давали. Як

цілий Совєтський Союз (велика зона) так і наш концтабір (мала зона) був увішаний всякими плакатами та лозунгами. За змістом наочна агітація була однакова що у «великій зоні», так і в «малій зоні». Гасла та плакати з совєтськими фальшивими закликами були розвішані по стінах бараків і приміщень. Крім того на спеціально пристосованих для цієї мети стовпах із щитами, які стояли вздовж колючого дроту в зоні, щоб в'язні мали можливість читати і пройматися духом совєтського патріотизму.

Литовець Яремк'явічус оповідав мені, що він ніколи не вчився російської мови, а навчивсь читати по-російськи з гасел і плакатів у зонах таборів. «Страйковий комітет» мобілізував усіх художників в зоні для напису на тих щитах наших вимог до совєтської влади. Тепер була написана інформація «хто ми», «за що нас посадили», «яке наше відношення до совєтської влади», «що ми вимагаємо», «склад державної комісії», з якою ми будемо вести переговори. До неї повинні були входити: представники від Верховної Ради, прокуратури, профспілок і таке подібне, крім НКВД.

Тепер всі ці щити з тими написами були повернуті убік «волі», туди, де ходили «вольні» люди, щоб могли ознайомитись із ситуацією, яка склалася між політв'язнями та совєтською владою. Політв'язні тепер займалися просвітницько-культурною роботою. Поділившись за національними ознаками, організували різні гуртки та хори. Читали лекції про нашу національно-визвольну боротьбу: українців, литовців, естонців, білорусів та інших народів, які боролися проти окупантів, як німецьких, так і московських. Леонід Доронін був поет, і в цьому душевному піднесені написав вірш про своїх батьків, які на вимогу енкаведистів відмовились від свого сина (його), написав вірш про українців, які боролися за свою Самостійну державу, всупереч офіційній провокації, що вони бандити.

Енкаведисти, оговтавшись після шокового стану, стали шукати виходу з цієї критичної ситуації. Одного дня розійшлась по табору звістка, що на прохідну прийшла урядова комісія і викликає представників в'язнів на переговори. Ця урядова комісія чомусь

прийшла не на центральну прохідну, а з «чорного ходу» – на прохідну, через яку ми ходили на роботу до цементного та цегляного заводів. Представники зі «Страйкового комітету» пішли на зустріч з державною комісією. По-перше, голова «комітету» – Шамаєв запитав від кого комісія, на що йому відповіли, що вони уповноважені від самого Лаврентія Павловича Берії, а на чолі комісії стоїть Кузнєцов – полковник, начальник тюремного управління МВС СРСР, особистий референт Лаврентія Павловича Берії. Шамаєв сказав, що з комісією від Берії ми переговорів вести не будемо! На тому зустріч з урядовою комісією закінчилась і всі пішли.

Страйк продовжувався вже більше місяця. В'язні на тій гарантійній пайці стали дуже підупадати здоров'ям, хворіти. Із-за нестачі вітамінів розвинулась хвороба «куряча сліпота». Я особисто переніс цю хворобу. Зайдеш знадвору в барак і нічого не видно, як в нічній темряві. Навпомацки шукаєш своє місце на нарах. А то день – не ніч. Тим, хто в приміщенні, смішно з твоїх «піджмурків». Сміх та й горе. Ще поки з лікарні були лікарства та риб'ячий жир, то підеш до в'язнів-лікарів, дадуть ложку жиру і як на світ народився, все добре, все видно.

Однак скоро все скінчилося: і ліки, і риб'ячий жир. Усі в'язні стали бавитись у піжмурки. Важко захворів один із в'язнів. Лікарі сказали, що треба відправити хворого в центральну лікарню. Пішли на прохідну до чергового офіцера, щоб викликав швидку допомогу до тяжкохворого. Черговий відкрив браму прохідної і в'язні хворого положили в автомобіль швидкої допомоги, яка відвезла його до центральної лікарні ГОРлагу. Наступного дня вранці з'ясувалось, що хворого в'язня ще вночі привезли в зону. Він оповідав, що йому ніякої допомоги не надавали. Навіть не обстежили і не з'ясували, що то за хвороба. Сказали йому в центральній лікарні, що він не хворий, а симулянт і його в'язні відправили в центральну лікарню як шпигуна. Хворий вдосвіта помер.

Наступного дня в зоні між бараками викопали яму для небіжчика. У зоні було багато священиків як уніатів, так і православних. Так як небіжчик був православний, то похорон

відправив молодий священик Микола Романюк, родом з Волині. Столяри зробили домовину і дотримуючись церемонії нашого ритуалу, поховали по всіх вимогах. На похорон вийшли всі в'язні, домовину несли на плечах і процесія пройшла по всіх проходах між бараками зони. Енкаведисти стояли на вишках поруч з «попками». Вони дуже інтенсивно фотографували похорон.

Коли принесли домовину над яму і поставили на землю, священик виголосив проповідь. Потім інші в'язні, його друзі, сказали останнє слово. Говорили, що то не лікарі, коли смертельно хворій людині не надали належної допомоги, а чекісти в білих халатах. Той демонстративний похорон нашого друга-в'язня дуже насторожив чекістів. У нас в зоні були різні спеціалісти дуже високої кваліфікації. Між іншим, був високої кваліфікації гравер. Гравюру робив по твердому каменю. Попросили його, щоб зробив по каменю такий текст: «Нас лечат не врачи, а чекисты в белых халатах!» Коли текст був готовий, його відбили на тисячі папірців-летючок. Летючки були зроблені дуже якісно. Візьмеш до рук таку летючку – ніби віддрукована в друкарні.

Тепер летючки треба було розповсюдити по всьому місту. Пропонували різні варіанти. Один з них, треба було якимось чином винести ті летючки на завод і пустити в заводський комин, а тяга з комина витягне їх і розкидає по всьому місту. Однак, придумали дуже оригінальний революційний метод. Зробили великого паперового змія, такого, якого роблять діти для забави. Листівки прив'язали у відповідному місці до змія, прив'язавши їх ниткою, до якої був прив'язаний кусочок вати, яку при пуску змія підпалили і вона собі тліла. Коли змій набрав вже досить висоти і ширяв там, високо у небі, усі люди з цікавістю дивилися в небо, що то воно там таке літає? За певний час нитка від тліючої вати перегоріла і листівки, як птахи, стали розлітатися в різні сторони над містом. Люди з цікавості стали піднімати листівки і читати. Ми тим часом спокійно стягнули змія на свій «аеродром».

Нам сказали, що на прохідну зони приїхав начальник частини санітарного управління ГОРлагу Безпалова і просить, щоб

комітетчики вийшли до неї на переговори. Коли представники в'язнів прийшли на прохідну зони, вона в істериці кричала: «Як ви смієте... лікарів називати чекістами в білих халатах!» Отже, дійсно образа для «совєтського человека» бути обізваним чекістом. А офіційна пропаганда постійно твердила, що «чекіст» – найблагородніша професія. То хто такий чекіст?

Приїхали інші начальники і вимагали здати всі шнури, які використовуються при пусканні змія і шмати, з яких влаштовується хвіст змія. Ніхто нічого не здав, а ми ще не раз використовували змія для розповсюдження листівок. Була навіть спроба розстріляти змія, але з того нічого не вийшло, вже надто важка мета. Кілька черг з автоматів не дали результатів (жаль набоїв).

Начальство все-таки вирішило нас покарати за зухвальство. Оголосили, що садять нас на штрафну пайку. Ми і так на гарантії ледве тягнули ноги, а тут ще штрафна пайка. Стали нам привозити і видавати продукти на штрафну пайку. У нас в зоні, вздовж залізничної колії, по якій робітники ходили на роботу на номерний завод №25, стояв довгий барак, довжиною десь більше тридцять метрів. В'язні на даху цього бараку на всю його довжину збили дерев'яний щит і натягнули на нього тканину. На цьому щиті художники метровими літерами написали гасло: «Нас морять голодом!»

Люди, проходячи повз зону, читали. Така ситуація дуже турбувала начальство і воно прийшло на переговори. Воно на тих переговорах сказало: «Уберите щит – дадим паек». Комітет погодився на такі умови. Щит займав усю довжину даху і його тяжко було зняти, а ще тяжче було б винести на дах. Тому вирішили не знімати, а перевернути текстом гасла на дах. Рішення було дуже розумне. Конфлікти з начальством виникали ще не раз, тоді ми знову відкривали текст, а потім знову перевертали, коли приходили до порозуміння.

Одного з тих днів по зоні розлетілася вістка, що в зону приїхав прокурор з Москви. Всі кинулись до прохідної перевірити достовірність чутки. Дійсно, в зону прийшла людина в прокурорсь-

кому мундирі. Демонстративно і з вимушеною відвагою – сам прийшов до в'язнів у зону. Підійшли в'язні з «комітету» і він відрекомендувався прокурором третього рангу по нагляду за місцями ув'язнення. Назвав своє прізвище: Вавілов, сказав, що приїхав з Москви. У супроводі комітетчиків і натовпу в'язнів пішов оглядати нашу зону. Показували, в яких умовах живемо, як живемо. Державний прокурор з піднесеним обуренням охав, ахав, вдаючи, що він нічого не знав і вперше тут довідався про те від нас, в'язнів.

Деякі в'язні жалілися, що вони писали різні скарги в Москву і ніхто на них не відповів. Прокурор сказав, що ті всі подання і скарги ніде не пішли, що вони знаходяться тут, в канцелярії третьої зони. Сказав, що займеться тими справами. Довго ходив він по зоні і весь час обурювався з тих неподобств, які тут творили чекісти. Нарешті дуже ввічливо попрощався і пішов геть.

Тут настала заполярна ніч (умовна), в'язні пішли спати. І яке було наше здивування, коли ранком ми побачили та й почули, що вся наша зона (з зовнішньої сторони) обвішана гучномовцями, з яких лунало: «Заключенные, не верьте этим самозванцам, авантюристам, они вас обманывают. В зоне проделаны проходы, снята колючая проволока – против барака №... против барака №... выходите за зону! Вы будете обеспечены одеждой первого строка... выходите без ничего... у вас будет все... не верьте авантюристам, бандитам...»

І так цілими днями і ночами гудуть ці гучномовці, все закликають до виходу за зону. Тяжке моральне почуття викликає якусь тривогу, неспокій. Такий чекістський захід зробив свою чорну роботу. Стали поступати вісті, що хтось перейшов за зону чи якийсь втік. Найголовніше, що пішли за зону ті в'язні, про яких ніхто не думав і не сподівався, що він може зробити такий ганебний вчинок. Нерви не витримали того психічного тиску. Інші знов цілими днями лежали пластом на своїх нарах і боялися вийти на зону, щоб не піддатись спокусі перейти через прохід, зроблений в колючому дроті за зону.

Олексій Залюбовський якось говорить до мене: «Василю,

підемо до Ростика Кундуша і піднімемо його з нарів». Дуже вже пригнічували ті гучномовці, хотілось, щоб уже закінчилась та балаканина, але вона продовжувалась з дня на день.

Йшли за зону переважно ті, в кого вже лишалось небагато до кінця терміну. Але наша зона – каторжників і тих, в кого було видно той кінець. Це був 1953 рік, а терміни у нас – п'ятнадцять, вісімнадцять, двадцять років, тому ми і страйкували, щоб приблизити той кінець. І ще раз, вже вкотре, ми переконались, що Москві не можна вірити, вона протягом всього історичного існування жила, живе і буде жити тільки на брехні, на підлому лицемірстві. Ось свіжий живий приклад з московським прокурором, який так підло обманув наші надії.

Десь через тиждень зняли гучномовці, натягнули в прорізаних місцях колючий дріт. Вже ніхто більше не намагався вийти за зону. Все повернулося «на круги своя». Ми, в'язні, нічого не знаємо, що там діється у «великій зоні», у світі. Час від часу нам ті робітники, які привозять продукти, підкидають газету. Щось дуже вже затихло, нас ніхто не турбує, пайку дають справно. Вже пішов третій місяць нашого страйку – місяць серпень.

Недалеко нашого табору №3, десь приблизно метрів сімсот був табір ИТЛ №6. Стояв гарний погідний день і з табору №6 до нас долинав голос з гучномовців, які розміщені по зоні. Голос повторював: «Берія... Берія... Берія...” Але неможливо було піймати ціле речення, щоб збагнути суть того, що говорилося.

Наступного дня робітники разом з продуктами передали нам газету, з якої ми довідались, що Берія зробив спробу захопити владу, але був викритий і розстріляний. Це – вже добра вістка для нас. Появилась надія на якісь зміни. Однак все швидко стихло і знов на нашу зону насунувся гнітючий сум.

Ми і далі вешталися по зоні. Нас перемагала дистрофія і куряча сліпота. В ніч з третього на четверте серпня з гучномовця, поставленого за нашою зоною на території військового містечка пролунав голос: «Приказ министерства ВД, к вам, заключенным ГОРлага. На протяжении двенадцати часов всем успокоиться и

впустить в зону начальников и надзирателей, в противном случае будет применена сила оружия. Министр ВД СССР Круглов».

Цей наказ читався протягом всього дня. Ми стали активно готуватися до оборони. Всі в'язні були зорганізовані в бригади. Кожній бригаді були визначені місця, де хто мав тримати оборону. Я попав в бригаду Семена Головка. Головко сказав, що треба озброїтись, хто чим може: залізними прутами, цеглою, ножами. Озброївшись таким чином, ми пішли на своє стратегічне місце, в табірну лазню. А наказ міністра читали постійно. Так, вичікуючи ворога, ми просиділи в нашій «фортеці» цілу ніч. Ми вже стали сумніватися, чи міністр виконає свої погрози.

Над ранком кінчився міністерський річинець ультиматуму. Пролунав останній голос диктора з гучномовця і ще в темряві ночі ринулись в нашу зону через головні ворота прохідної вантажні бортові автомобілі, на ходу відкривши вогонь. Енкаведисти оточили нашу баню, вибивши вікна в приміщенні, закидали нас пластиковими гранатами й увірвавшись до середини, стали по одному витягувати нас на подвір'я. Перерізали колючий дріт і стали нас по одному виводити за зону в тундру. Там в оточенні конвою ложили кожного пластом і так вивели всіх живих в'язнів. Бараки лишилися пустими, а зона була встелена трупами постріляних в'язнів. Скільки їх загинуло, тяжко було встановити. З оповідань виходило сто вісімдесят три в'язні, а може і більше загинуло від кулеметів та автоматів чекістів.

Оповідали, що мій земляк Микита Худоба з села Дивня з ножем кинувся до машини і кричав: «Смерть катам-чекістам!». Він був скошений автоматним вогнем. Таким був фінал нашої двохмісячної боротьби з чекістами. Коли вже всі в'язні були виведені з зони в тундру, тут, де всі лежали, принесли три столи і табуретки. За столом розмістилися чекісти, а на столах папки з нашими особистими справами. Тут біля кожного стола сиділи наші стукачі, між ними і Семен Головко, який ще вчора вів нас на об'єкт оборони, а сьогодні був між своїми «господарями», узбек Катаев Аркадій і багато інших, яких я не знав.

Кожний чекіст брав в руки папку з особистою справою якогось в'язня, називав його прізвище і особистий номер. Названого в'язня підводили до столу, сексот давав чекістові характеристику на нього: чим він займався, яку проявляв активність під час страйку. Після такої процедури в'язня відводили на призначене місце, а в особистій справі робили відповідну помітку, а папку зі справою відкладали.

Таким чином весь наш контингент п'ятої зони був поділений на кілька груп. Кожна група мала відповідне тавро скоєного злочину. Наша група в'язнів була найчисленніша. Розмістили нас в луговині тундри і положили пластом. Подумалось в ту мить, що при такій нагоді можуть тут і постріляти. Чекістам нема чого вірити, вони ще страшніші коїли злочини. Коли всі в'язні нашої зони були поділені за енкаведистською класифікацією на групи, стали відправляти кожну групу на відповідні місця. Кого – у Володимирську область, кого – у штрафний табір «Купець», а хто лишився тут, на місці, – вже не в наш табір №3, а зовсім на нове місце.

Нашу групу відправили в бувшу п'яту зону. Знову все повернулося на свої місця. Всі в'язні знівечені, пригнічені своєю невдачею-поразкою. Відповідно, зі зміною місця проживання в'язнів, змінилося і місце роботи. Нас розбили на бригади до відповідності у спеціалізації. Одні стали до праці в «Горстрой», інші – на «ДОЗи», а ще інші – знов на «Кибзи», зокрема і я став працювати лаборантом. «Кибз» – старий цех, технологія відстала, примітивна.

На цементному заводі всі лаборанти працювали інтенсивно. Сам технологічний процес заставляв кожного так працювати. Тут я цілу зміну просиджував у лабораторії, нічого не робивши. Страйк все-таки мав свої наслідки. Відчувалося, що табірний режим слабшав по відношенню до нас в порівнянні до часу початку страйку. У квітні 1954 року мене сфотографував в лабораторії один із в'язнів, хоч і підпільно. До страйку про фотографію і мови не могло бути. Різко змінилися обставини нашого табірного життя після першого післявоєнного візиту до Москви рейхсканцлера

Західної Німеччини Аденауера в листопаді 1955 року. Аденауер домовився з Хрущовим про звільнення всіх в'язнів-німців, засуджених за так звані воєнні злочини.

Почали звільняти в першу чергу всіх громадян Німеччини. У нашій третій зоні сидів німецький інженер-металург, який працював на воєнних заводах фірми Круппа. За те, що він працював на заводі, який виробляв броньовану сталь для танків «Тигри», його засудили як «воєнного злочинця» до вічної каторги. Чекісти його не влаштовували ні на яку роботу, навіть землекопа, за зону не виводили, давали роботу в зоні – асенізатора. І так в своїй довічній каторзі він повинен був чистити виходки до кінця своїх днів.

Однак після візиту Аденауера повели німця на Кибз і дали завдання розробити технологію виливання металевих кульок для кульових млинів. Ці кульки доводилось привозити з материка на літаках, а це була накладна справа для комбінату. Я бачив, як він сидів у кабінеті начальника над паперами проекту. Чи вдалося йому щось зробити, не знаю, але згодом він звільнився і виїхав до Німеччини.

Ще був один в'язень з довічною каторгою – грузинський князь Гаркавгадзе, який працював у німців начальником розвідки Східного фронту. Де він подівся після нашого страйку, я так і не знаю. Коли покінчили зі справами німецьких громадян і відправили їх у Західну Німеччину, взялися за своїх – українців, в першу чергу тих, хто мав чуже громадянство. Хоч деякі з них і не були в тих чужих краях, наприклад Костя Лопанський. Інші знов були з тих українських земель, які після війни відійшли до сусідів, як-то Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Перемильщина, Лемківщина, так зване Закерзоння. Москалі не шкодували українських земель і тим актом задобряли сусідів: дивіться мовляв, які ми щирі, віддаємо, скільки душа ваша бажає – українську землю! Всі ті в'язні-українці, з чужими громадянствами були засуджені за статтею 54-2. Батьки їх вже давно жили в Україні – як переселенці.

У нас в бригаді лаборантом працював Олесь Грінченко з Холмщини, а батьки його після переселення жили на Тернопільщині. На Грінченка стали приготовляти документи для депортації

його в Польщу. Він дуже не хотів їхати до Польщі. Волів жити в таборі каторжником, ніж на «волі» у Польщі. Грінченко ховався по бараках, а чекісти за ним нишпорили. Кінець-кінцем його найшли і насильно вислали до Польщі. Так як нас москалі розглядали як «фашистів», як таких, які працювали з окупантами посібниками, а тепер за договором з Аденауером всі такі повинні бути звільнені.

У Москві була створена спеціальна комісія Верховної Ради для розгляду і наших особистих справ. Під час цієї акції звільнення «німецьких злочинців» певне число політв'язнів звільнилося і, видно, що не виконувався коефіцієнт заповнення бараків людьми, нас скоро відправили на етап в четверту зону (мідний завод), в якій сиділи, переважно, з двадцятип'ятилітніми строками. Тепер усе перемішалося: каторжники, десятилітники і двадцятилітники.

Коли формувався наш етап, я почувався дуже зле, як згодом виявилося, захворів на жовтуху. Наш етап вели пішки з п'ятої в четверту зону – відстань недалека. Розмістивши у відповідних бараках (тут бараки, на противагу іншим, були цегляні і поверхові), сформували відповідні бригади для виходу на роботу. Тепер ми повинні були ходити на роботу в «Горстрой» і «ДОЗ». Так як я почував себе хворим, пішов на прийом до лікаря в медчастину, де поставили мені діагноз – «Боткіна». Під час прийому в лікаря в кабінет ввірвались наглядачі і, тримаючи попід руки в'язня, говорили до лікаря, що той проковтнув металеву ложку. Лікар розсміявся і не вірив такій версії. Тоді той в'язень підійшов до стола, взяв ложку-лопатку, якою притискають язик, коли обстежують горло, і тут же, на очах лікаря проковтнув її.

У четвертій зоні була закрита тюрма, в якій сиділи в'язні, яких засудили до тюремного ув'язнення, то були переважно наші хлопці. Однак після всіх тих перипетій, які сталися після 1955 року, в тюрму стали садити і «мишаньок» – не будуть же даремно пустувати тюремні нари. Згодом тюрма заповнилась «блатними» різних мастей. Так вони всі були наркоманами, їм за всяку ціну треба було дістати наркотики. Коли вони перебували

в зоні табору, наркотики дістати було легше.

В зоні була лікарня, аптека і деякі в'язні отримували посилки з наркотиками, а тут їх закрили в камерах і спробуй дістати. Але вони – хлопці дотепні. Почали просити наглядачів, що один із них захворів і треба його відвести до лікаря в зону. Наглядачі не поспішали йти з хворим до лікаря. Тоді вони покликали наглядача до "кормушки", щоб той дивився і хворий на його очах ковтнув ложку. Довелося наглядачам все-таки вести «глотателя» до лікаря, де він показав, що він дійсно може ковтати металеві предмети. Хірургічна операція по видобуванню металевого предмета з шлунка складна і тут в зоні її здійснити не могли. Тому лікарський консиліум вирішив відправити «глотателя» до центральної лікарні. Тих хворих, яких треба було відправити в центральну лікарню, назбиралося кілька чоловік, у тому числі і я. Посадили нас в кузов вантажного автомобіля і під конвоєм повезли в центральну лікарню. Там за той час, поки нас оформляли, кого куди в яку палату, «глотатель» уже встиг дістати наркотиків, обмінявши їх на вовняний світер в одного з санітарів.

Поки мені не визначили місця в палаті, де мав лікуватися, я ходив по коридору лікарні, зустрів «глотателя» і він мені все розповів і говорив, що він мусить негайно вертатися в тюрму, бо на нього там чекають. Я запитав його, як операція? Він сказав, що операція почекає до наступного разу, а в тюрмі на нього чекають і зволікати не можна. Тим часом автомашина, на якій нас привезли, відправлялась в нашу зону і свою тюрму.

Коли він оповідав мені, що вже дістав наркотики, я запитав його, як він перенесе їх в тюрму. Він показав забинтовану руку і сказав, що вони (наркотики) отут на долоні, забинтовані бинтом і ціла рука аж до ліктя. Успішна «блатна» операція протягом якихось дванадцяти годин. Принести в закриту тюрму наркотики безумовно було досягненням.

Тим часом всіх інших хворих поділили, згідно з хворобою, по палатах, я потрапив в інфекційне відділення. У палаті побачив на ліжках страшних хворих. Всі були жовті з різними відтінками:

синіми, зеленими і чорними. Думалося, що я прийшов у морг із ще живими трупами і не було надії, що звідси можна вийти живим. Лежали всі з трупними обличчями, з великими здутими животами.

Поволі звикав до такого стану. Стали мене лікувати: щодня вливали внутрівенно глюкозу, годували дієтичними стравами. Помалу став видужувати. Наших людей тут було мало, мене оточував світ «блатних» і злодіїв. Тут я запізнався з їхніми законами та привілеями.

Одного дня на коридорі зчинилася якась метушня. Говорили хворі, що знову привезли того вірмена, що ковтає гайки. Я вийшов на коридор і побачив, як санітари вели того нещасного, а він йшов і вигукував, показуючи рукою на свій живіт: «Там целая инструменталка!» Іншого разу в сусідній палаті зчинився гучний регіт. Сусіди по ліжку сказали, що якийсь тип накурився плану і сміється. Коли накуритися плану дуже хочеться сміятися і з'являється дуже сильний апетит. Дійсно, коли ми зайшли в сусідню палату, той «сміхун» сидів на верхніх нарах, дуже сміявся і їв хліб. Нам сказали, що вже доїдає третій буханець.

Один старший чоловік оповідав мені, що будучи в зоні, якось йшли на кухню вечеряти. На дорозі стояв гурт хлопців. Один з них підійшов до нього і запитав, чи він має щось закурити. Старий сказав, що в нього є ще на одну цигарку, але він хоче закурити після вечері. Йому сказали – «Давай, батя, покурим вместе». Він добув тютюн на одну цигарку і віддав їм. Вони скрутили цигарку, стали «в круг», з ними і старий, і пустили «по кругу». Коли покурили, старий пішов на кухню за своїм пайком. Йдучи на кухню, йому стало дуже трястись в животі і його розбирав сміх. Прийшов в їдальню і – регоче без зупину. На нього всі дивляться, як на вар'ята, він догадався, що «мишаньки» пригостили його планом.

З часом моє здоров'я покращало і мене виписали з центральної лікарні і відправили в четверту зону – в бригаду, яка працювала на ДОЗи. Тепер нам вже платили якісь гроші за нашу роботу. В четвертому я познайомився з Іваном Кривуцьким з Перемишля, учасником УПА на Закерзонні. Він був свідком загибелі в бою з

відділом УПА польського генерала Кароля Сьверчевського, віце-міністра оборони Польщі, натхненника і безпосереднього керівника каральної операції «Вісла».

Генеральний секретар КПСС Горбачов, прийшовши до влади, в першу чергу відвідав з офіційним візитом Польщу на знак солідарності з Польщею у ставленні до українського національно-визвольного руху і до України взагалі, подарував генералові Ярузельському великий портрет Кароля Сьверчевського, виконаного якимось там московським художником. Хіба то не симптоматично? Цей жест говорить більше ніж слова.

Після виснажливої боротьби проти каральних операцій троїстого союзу польсько-совєтсько-чехословацького Івана Кривуцького з його колегою післали на Захід для налагодження зв'язку з ЗЧ ОУН. Тяжка була дорога через братню Чехію. Скрізь вивішені плакати з гаслом: «Pozor Banderowcy! (Увага бандерівці)». Все-таки «брати»-чехи «помогли». Під дулами зброї відвели хлопців і здали поліції, а ті у свою чергу передали у МГБ до Києва, а з Києва – ще вище, до Москви. У Москві провели слідство, а судили в Києві, все-таки українські націоналісти. 1948 року вищу міру покарання – розстріл – відмінили, тому Іван дістав двадцять п'ять років.

Коли я повернувся з центральної лікарні, Іван Кривуцький на той час працював в картотеці (реєстратурі) табірної лікарні. Іван запропонував мені, що є можливість трохи відпочити. Я погодився і він положив мене в лікарню, де я пролежав більше як півтора місяця. Шалаш працював на Дозі обліковцем і під час мого перебування в лікарні, проводив мене по табелю, що я щодня виходжу на роботу і працюю. За час мого лікування я отримав більше грошей, ніж тоді, коли дійсно працював, що ж – «совєтська» система.

Під час моїх поневірянь «німецьких» злочинців, за домовленністю з Аденауером, звільнювали і звільнювали. Табірні пункти та відділення звільнювалися від їхнього населення – в'язнів. Звільнили і так званих «мамок» – жінок, які «знайшли»,

і тепер мали дітей, а їхній табірний пункт пустував.

Тепер нас з четвертої зони перевели у цей невеликий табірний пункт. Начальником тут був Власов. Режим все слабшав. Ми всі надіялися, що скоро вийдемо на «волю». З ініціативи Івана Кривуцького, Віктора Трохименка та інших у відділенні були організовані курси для тих, хто не встиг до свого арешту закінчити середню школу. Були такі, як я, що мали закінчену середню школу і документ про середню освіту, виданий в умовах німецької окупації. «Советская власть» німецьких документів не признавала і довелося ще раз здавати екзамени і одержувати вже законний «атестат зрілості».

Тим часом в'язнів масово звільнювали, видавали документи і в'язні один за одним виходили на «волю» (все ж таки – німецькі злочинці). Договір з Аденауером виконувався ретельно. В зоні були створені спеціальні групи, які постійно виписували паспорти. Така ситуація, яка склалася з масовим звільненням в'язнів, стала дуже турбувати керівників заводів та підприємств, на яких працювали в'язні.

Хто звільнився, всі збиралися від'їжджати додому на батьківщину. Тих, хто звільнився, начальники умовляли заробити грошей, гарно одягнутися тощо. Говорили в'язням, що в тілогрійці чи бушлаті додому не поїдеш. Обіцяли видати матеріали на будівництво житла. Але ніщо не могло втримати бажання кожного, яке він плекав протягом усього ув'язнення – чим скоріше покинути ці ненависні місця і зустрітися з рідними батьками, родинами, дружинами і дітьми – як у кого.

Вже перестали виводити нас під конвоєм на роботу. Усі в'язні сиділи в зоні і чекали на документи про звільнення. Я написав листа своїм батькам, що вже дуже скоро ми зустрінемося.

Одного дня до нас дійшла чутка, що всі групи, які виписували документи, ліквідовано і ніхто більше ніяких документів не виписує. Ми сидимо в бараках день-другий, все затихло. Душу обгорнула якась тривога (все-таки совєтська власть). Якось вночі в наш барак прийшов з контори днєвальний, говорить, що з Красноярська приїхав прокурор і просить, щоб кілька хлопців

прийшли до нього в контору, він хоче з ними поговорити. Пішли шість хлопців, барак не спить, чекають на вісті. Довго чекали годину чи дві.

Нарешті прийшли хлопці і оповідають. Прокурор сказав, що ми під ту амністію не підходимо. Трапилась дуже прикра помилка, що у ваших справах, по яких судили, ніде не зазначено, що ви працювали з німецькими окупантами. Амністія поширюється тільки на тих злочинців, хто працював з німецькими окупантами. Прокурор казав, що немає ні одної такої справи, де зазначено, що хтось із ув'язнених працював з німцями, хоч би один день. Якщо такий є, то він буде звільнений з-під арешту. От такої!

Постійно нас називали фашистами, а тепер, коли довелося застосувати амністію, не підходить – не працювали з німцями! Наступного дня ми накинулися на начальника табору Власова, що ж нам робити? Ми написали своїм рідним, що скоро зустрінемося, а тепер все лишається по-старому! Власов сказав написати рідним, що він, наш начальник, обдурив нас…

Я так і зробив. Написав батькам, що начальники обманули нас і все лишається по-старому, невідомо коли ми зможемо зустрітись (як бачите, совєтська власть – є совєтська!). То така влада, якій ніколи не можна вірити, вона ґрунтується на брехні та злочині. Коли я, все-таки, зустрівся зі своїми батьками, вони оповідали, що одержали від мене одразу два листи, такого не було перше. Їх, батьків, такий збіг обставин занепокоїв. Відкривши один лист батьки прочитали, що я вже скоро буду на волі, а коли відкрили другий лист, то виходило, що я надалі залишаюся в неволі. У тих колишніх в'язнів, кого вже відпустили за зону з паспортами, якось незручно було відбирати паспорти і гнати назад в концтабір, тому їх лишили на поселенні з відповідною відміткою в паспорті.

Тих, що не встигли отримати документи про звільнення, оминула «аденауерська» доля, знов погнали на роботу. Так як ми були вже кандидатами на волю, нас не стали водити під конвоєм, а видали

пропускні посвідчення, по яких ми мали право ходити тільки на роботу, відповідно від години до години. Коли, наприклад, хтось хотів у вихідний день піти до міста, до знайомих, треба було діставати відповідне звільнення, яке видавалось на один день з зазначеною годиною, коли треба було бути в зоні. Хто порушував це правило, карався БУРом з відповідним річинцем карних діб.

Це звільнення на вихідні до міста було відповідним заохочуванням, яке треба було заслужити. Мені дуже довго не вдавалося дістати таке звільнення. Так як всі табори Совєтського союзу були збудоражені страйками та повстаннями після смерті Сталіна і те збудораження було підсилене «аденауерськими» амністіями, в яких функціонери каральних органів не могли розібратися в силу своєї закомплексованості і брехливої «совєтської» пропаганди, влада почала гарячково шукати виходу з такого становища.

Була створена комісія «Верховного Совета» по перегляду справ політичних в'язнів. Власне однією з наших вимог, серед інших, під час страйку 1953 року в третій зоні ГОРлагу, було сворення такої комісії. Через деякий час така комісія з'явилася в Норильську. Комісія ВС працювала в Дітри (Дім інженерно-технічного працівника). Майже кожного дня з нашого табору водили групу в'язнів у Дітр перед очі «високої комісії», яка виносила свої рішення «звільнити» або «не звільнити».

З розмов з тими в'язнями, що вже побували в тій комісії, справи виглядали не так зле. Більшість в'язнів звільнювалася. Одного дня зачитали і моє прізвище, де я мав іти з іншими, перед «високу комісію». Повели всю групу через все місто по «Октябрьской» вулиці через Довге озеро до Дітру, який був розташований в старій частині міста. Комісія засідала в актовому залі на сцені, а нас розмістили у вестибюлі. По одному викликали. Коли якийсь ув'язнений повертався, всі кидалися до нього і питали: «Ну як, звільнився?» Той відповідав: «Так».

Один з в'язнів вийшов і оповідав, що його звільнили, а в нього було тринадцять вбивств. Трохи шокувало таке повідомлення. Стільки вбивств і звільнений? Він оповідав, що члени комісії го-

ворили між собою: «Він був рядовий солдат, начальники наказували, а він стріляв. Він не винний, він виконував наказ». З тими вбивствами то такі справи, відділ УПА або боївка СБ вела бій з відділом НКВД, чи якимось іншим каральним відділом. В тому бою загинуло сто тринадцять енкаведистів. Через кілька днів або того ж дня в тому ж районі, де проходив бій, енкаведистам вдалося затримати якогось хлопця. Був він учасником того бою чи ні, але в його «справу» вносили тих сто тринадцять вбивств і так судили, приписуючи йому особисто ті вбивства.

Нарешті викликали і мене перед комісію. Зайшов до зали. На сцені сиділи члени комісії. Всі такі пихаті, такі лупаті, носаті, безносі, навіть косоокі – інтернаціонал. Їх було п'ятеро чи семеро. Вони сидять на сцені за столом, я стою в залі. Питають: «Заключенный Яремчук Василий Адамович?» Відповідаю: «Так». Стали між собою шушукатись. Нарешті один каже: «Заключенный Яремчук, мы не уполномочены рассматривать твое дело». А в мене фактично нема ніякого «дела». Я мовчу, а він далі каже: «Тебе, заключенный Яремчук, надо писать к Ворошилову про помилування». Ворошилов на той час був «председателем» (головою) ВС. Я відповів: «Писати не буду». Мені сказали покинути залу.

Я вийшов і скоро нас привели в зону. Все повернулося на «круги своя» – для мене. На тих, кого звільнили в комісії, в кезі оформляли документи на «волю»; мені і іншим, таким як я, яких не звільнили, доводилось ходити на роботу.

Одного дня, десь під вечір, прийшов з контори днювальний і сказав, що мене викликають в КВЧ (культурно-воспитательная часть). Я пішов. За столом сидів якийсь начальник чи то КВЧ, чи може оперкум – не знаю. Каже: «Заключенный Яремчук, только что звонили из комиссии ВС и просили дать на тебя характеристику на освобождение. Как мы можем дать на тебя характеристику, если ты с нами не работаешь!» Я кажу: «Конечно» – повернувся і пішов.

На тому всі перипетії мого звільнення закінчилися. Хоч на табірний пункт «мамки» був дуже малий, але незабаром всі решта в'язнів звільнилися: і довелось його ліквідувати. Нас кількох, яких

обійшла доля «звільнитися від комісії», в тому числі і Семена Нуд-Кушніра, перекинули до битовиків-«мишаньок» на табірний пункт «Нагорний». Тепер нам треба було знайомитися ще з однією стороною життя «великого концтабору Совєтського Союзу.

Коли в недалекому минулому «мишаньок» кидали до нас, політичних, тепер все стало навпаки, нас кинули до «битовиків». Різниця була в тім, що їх кидали до нас для провокації, а нас до них тому, що не було куди подіти. Наші зони в Норильську ліквідувалися. «Мишаньки» нас прийняли добре, ми їм ніякої загрози не несли, а з нас не було що взяти, бо ми були ще більш голі і голодні, ніж вони. Тому до конфлікту між нами не доходило. В дискусії на політичні теми з ними не вступали, так як природно в них така тема не могла виникнути.

Вони були занурені у свій світ боротьби за існування. Ділилися своїм досвідом і спогадами про життя, яке здебільшого проходило в умовах табірного життя. Кожний з них починав з маленьких термінів – один-півтори року, а закінчував кількома десятками років ув'язнення, наприклад вісімдесят-сто двадцять років. У деяких із них підходив кінець відбуття терміну. Такий казав, що на цьому він вже «зав'яже». Поїде до своєї мами і буде жити чесно. Безумовно він в такому нещасному вигляді не може появитися перед своєю мамою, тому дорогою до дому «обделает» одну-дві квартири і на тому кінець.

Оповідали, коли в них все проходило добре на волі і було вже достатньо грошей, вони клялися, що вже на тому кінець. Проходив певний час, фінанси вичерпувалися, наставала скрута і все починалося з того самого і закінчувалося тим самим – тюрмою. По-другому не могло бути. Всі вони були «вузькими спеціалістами». Якщо він був «кишеньковим» злодієм, то в інші справи не встрявав. Якщо він був «квартирним», то як тільки йшов на квартиру, інші приймали від нього вкрадені речі під вікном чи балконом, а інші стояли на атасі. Коли обкрадали в одному місці, то продавали украдене за сотні кілометрів в іншому.

Одного разу вдало збували «товар» в місті Читі, пішли до

міста шукати «своїх». У місті пізнали своїх «повій». Підійшли познайомилися, а ті завели їх на квартиру. То була пуста кімната, в якій було повно газет. Там вже почали «гуляти». Ті дівчата принесли їм випивки і закуски. Коли прокинулися, а їх було троє, то лишилися тільки в трусах: ні одягу, ні «виручки» не було. Їхні «подружки» їх «обделалі основательно».

Прислухаючись до їхніх бесід, мені мало що було зрозуміло. Наприклад, оповідають про «поляків», про «барана». Питаю, а де ж тут поляки, які тут за Полярним колом барани? Виходить «поляки» – то така їхня масть, «баран» – пес. Оповідають: «поймали барана, изготовили и еще угостили конвоиров», які зовсім не підозрювали, що з'їли свою німецьку вівчарку.

Коли спала напруга в «холодній війні», стали у таборах готувати злочинців до умов громадського життя. Влада хотіла, щоб усе-таки з таборів вийшов «советский человек». В табірній адміністрації Нагорного була введена посада «замначальника по политработе». Ним був молодий білорус, офіцер НКВД старший лейтенант Прокопов і став "просвіщати" «мишаньок» в політиці. Він дуже хизувався своєю політичною грамотою. Проводив агітацію спеціально не в «красном уголке», а на подвір'ї зони, де був гурт людей. Оповідав про зарубіжних комуністів – друзів Совєтського союзу, як вони борються за комунізм. Наприклад, десь в Італії чи Греції посадили в каземат комуністів, а вони з великої любові до Росії видряпали на стіні каземату улюблений образ Леніна. Прийшли тюремщики, побачили цей образ і затерли Ілліча, а після цього образ став ще виразнішим! Класична лекція совєтської пропаганди. Містика, яку підносить Прокопов, совєтський комуніст-матеріаліст. Ганьба та й годі.

Тепер з пом'якшенням режиму був застосований ще один закон на звільнення – «по двох третіх». Той, хто своєю поведінкою і чесною роботою, не маючи ніяких стягнень, мав право на звільнення, коли вже відбув дві третини свого терміну. Таке звільнення проводилось через суд. Цей закон діяв уже давно в совєтських таборах, але його до нас не застосовували. Це був

засіб заборонений, а ось тепер вирішили застосовувати і для нас. Вже багато звільнили за цим законом.

Оповідали, що на суді головне треба було каятися і проситися. В табірному пункті звільнився японець, але його з зони не випускали, вимагаючи дати заяву, що він, японець, їхати на батьківщину – в Японію відмовляється. А він на таке не погоджувався, а його з зони не випускали. Як та трагедія закінчилася, не знаю. Так як у мене вже давно минуло дві третини мого терміну, пішов уже п'ятнадцятий рік мого ув'язнення, Прокопов сказав мені, що готується матеріал на моє звільнення по дві третіх. Тепер вже залежало від нього, коли він порахує за доцільне звільнити мене з-під арешту. Поки що він на всякі лади старався використати мене. Говорив, щоб прийшов допомогти йому оформити стінну газету тощо. Все те я робив з великою неохотою, мені не хотілося допомагати такому недолугому політпрацівникові. Думав собі, що на суді не буду каятися і ганьбити свою діяльність.

От настав час ще одного мого суду. Мене звільнили. Як проходив цей суд, тепер я не пам'ятаю. То було щось дуже швидко, зачитали і все, а може і нічого не було. Сталося це двадцять четвертого липня 1958 року.

Коли майже всі концтабори ліквідовано на крайній Півночі, начальники фабрик, шахт, рудників і заводів занепокоїлись, що вони будуть робити без дармової робочої сили, яка після звільнення масово тікає до своєї рідної домівки. Микита Хрущов їх заспокоїв: нема чого хвилюватися, він пришле їм «настоящих комсомольцев», а не таких, якими були ці «штучні», про яких писали в газетах, що працюють на «стройках коммунизма» і виконують норми і плани на триста-п'ятсот відсотків. Воно дійсно було так, тому що серед сірої маси в'язнів працювало кілька комсомольців, яким приписували всі досягнення тієї голодної, голої маси. В'язні їли похльобку штрафного пайка, а комсомольці мали всі відсотки і всі гроші, зароблені в'язнями.

Хрущов свою обіцянку перед керівництвом Норильського

металургійного комбінату виконав з честю. У великих містах Росії, в основному в Москві, були влаштовані облави, в яких відловлювали переважно повій та волоцюг і, закривши, як колись в'язнів у вагони і пароплави, 1958 року привезли на будівництво Норильського металургійного комбінату на Крайній Півночі як комсомольців.

Попередньо для них були приготовлені гуртожитки з усіма побутовими атрибутами. Комсомольці отримали гроші, так звані «підйомні». Гроші були, місто харчами і спиртним було добре забезпечене. Почалися гуляння, дебоші. На роботу вони і не думали виходити. Нарешті «підйомні» скінчилися і треба було хоч-не-хоч виходити на роботу. На материк не втечеш, навкруги – тундра, болота-безодні. Деякі почали виходити на роботу, і от прийшов день зарплати. Стали робітники отримувати гроші: «старожили» отримували «добрі» гроші (вони мали заполярні надбавки, за кожний рік десять відсотків), а ті, «новачки», «малі гроші». Новосельці почали обурюватись. Кілька чоловіків з ножами в руках увірвалися до кабінету начальника «Горстроя» Муравйова – члена партії з криками: «Ми вас, «бандеровцев», всех перережем».

От яке-то слово «бандеровець». То так постаралася совєтська пропаганда, щоб надати йому такого «всесоюзного» значення. На час мого звільнення у місті Норильську проживало сто сорок тисяч мешканців, з них сімдесят один відсоток були українцями. Ті, хто звільнився і залишився в Норильську, з великим ентузіазмом взялися за національно-культурну організацію життя українців. Були створені самодіяльні колективи. Україна дала чути про себе. Почали приїжджати з України артисти, композитори, театри. Приїхав композитор Пономаренко, який з часом подарував самодіяльним артистам національні строї. Місцеві композитори писали твори на українські теми. Приїхав Луганський український драматичний театр.

На роботі парторг-жид тоді казав до мене: «Ну, приехали з города Луганска бандеровцы, привезли всю украинскую классику. Ну, конечно ты пойдешь?» Дійсно луганчани привезли майже

всю українську класику. Вся центральна площа «Гвардейская» була обставлена великими щитами, на яких афіші оголошували, коли що має виставлятися. Коли ми під час антрактів, під час вистав, заходили до артистів за куліси і говорили, що москалі незадоволені їхніми виставами, тому що не розуміють української мови, ті відповідали: нехай не прикидаються, ми їхню братню мову розуміємо, а вони не хочуть розуміти! Були спроби відкрити українську школу, але з того нічого не вийшло.

На Шевченківські дні, коли в театрі виконувався «Заповіт», пролунала команда: «Встать!» і всі встали – москалі і французи. Мало-помалу все було придушено і пригнічено. Активно запрацювало КГБ. Деякі хлопці, які виїхали на батьківщину, були арештовані і розстріляні.

При видачі мені паспорта з положенням, прочитали документ, в якому перелічувалися області України, де я не мав права проживати. То були всі області так званої Західної України. Але із-за своєї вульгарності чекісти, як завжди, і тут проявили свою неграмотність. Замість Чернівецької області була вказана Чернігівська область. Коли Канадський прем'єр-міністр Діффенбейкер виступив на захист українців з осудом совєтської політики щодо України, парторг заводу викликав мене до себе і запропонував підписати наперед написану якусь статтю до газети, де «засуджувалася позиція Діффенбейкера українцями, що вони щасливі у братній сім'ї народів».

Я відмовився підписувати чужу статтю. Однак стаття була надрукована в місцевій газеті з підписом іншого.

ЕПІЛОГ

Тридцятого листопада 1988 року по українському телебаченню виступав якийсь кагебіст Редул з нагоди сімдесятиріччя ЧК, з таким злорадством і сарказмом оповідав, коли він працював у Станіславові (Франківську):«Как они, чекисты, «внедрялись» в ряды ОУН УПА». Як вони гарно працювали і допомагали «истреблять ненавистных украинскому народу «бандеровцев». Багато з тих «внедренных» загинули у тій боротьбі (невідомо від чиєї руки). Ще є такі, що живуть. Їхніми іменами (колишніх бандерівців) названі площі і вулиці і таке подібне.

З плодами чекістського «внедрения» ми самі зіткнулися і перенесли на власній шкурі. Так були впроваджені в УПА: «Рудий» – командувач Західним Фронтом УПА, «Верещака» –командувач спеціальними частинами УПА Східного Фронту і багато інших агентів як в УПА, так і в ОУН. Воно, те саме «внедрение», принесло непораховані смерті, ріки крові, знищені і вимордовані села. Згідно з цим «внедрением» в українське підпілля були заслані або завербовані агенти, завданням яких було розширювати масово терор такими методами, щоб дискредитувати в цілому український національно-визвольний рух. На чільних членів організації і командирів УПА, найактивніших, найбільш відданих справі пускати версію, нібито вони «сексоти», «агенти» і таким чином вони повинні бути знищені.

Так, наприклад, були знищені українські письменники: Горліс-Горський – автор «Холодного Яру» і «Ave dictator»; Юрченко – автор «Шляхами на Соловки» – як «агенти гестапо». З однієї сторони, офіційної, арештували, вбивали, розстрілювали – «бандитів», а з другої, підпільної – мордували «сексотів» за провокацією тих же «внедренних» ребят. Українські письменники – чекісти В. Зарічний, О. Ластовець в своїй праці «Бандерівщина» писали, що за свідченням керівника волинського крайового проводу ОУН – бандерівців Федора Воробця («Верещака») з літа 1944 року СБ були вбиті курінні УПА: «Орел», «Петро», «Сталевий», «Сірий», референт пропаганди «Архип», політреферанти «Вітер», «Кошовий» та багато інших.

Ці згадані автори – чекісти показують нам випадково спостерігаючого за сценою тих жорстоких і кривавих подій. А він то, «Верещака», був безпосереднім виконавцем всіх тих «чорних справ» як агент Москви. За його доносами всіх безвинно розстрілювали, або він сам стріляв як на яву, так і таємно. Своїми жертвами вибирав найактивніших, найбільше відданих справі людей. Таке було його завдання, спущене Москвою. Він, «Верещака», не був один. Всі ряди ОУН УПА були пронизані агентурою Москви, кожний агент діяв самостійно, один про іншого нічого не знав. Кожний агент мав завдання, спущене з гори. «Верещака» навіть не підозрював, що поруч з ним плече-в-плече працював такий самий агент як і він.

Так як «Верещака» стояв на найвищому щаблі УПА і мав необмежену владу, то власноручно знищив не одного свого «побратима»-агента. Цей факт підтвердився тим, що його «хлібодавці» замість заслуженої нагороди за собачу вірність, відданість, засудили до двадцяти п'яти років концтаборів (на той час саме Москва відмінила смертну кару і усунула з кримінального кодексу таке покарання). Нехай йому Бог буде суддею за ті безконечні жертви, пролиту юнацьку святу кров українських дівчат і хлопців, молодиць і чоловіків, бабусь та дідусів, які віддали своє життя за Україну, за її Волю!

Велика мета, мета багатьох поколінь української нації – Українська Самостійна Соборна Держава стала дійсністю. Було багато крові віддано, багато життів – юних життів. Пройдено тортури як фізичні, так і моральні. Ті жертви, які довелося положити на вівтар Батьківщини, змушує будувати Українську Державу! Вона вже встає з руїн, мов фенікс з попелу – «Та прийде час і ти огнистим видом засяєш у народів вольнім колі... І глянеш, як хазяїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі», – пророкував Великий поет.

Василь Яремчук – учасник УПА,
фельдшер «диверсійних груп» УПА,
каторжник Ш-371 "ГОРлагеря" СССР.
28.12.1992 р.
м. Глиняни, що на Львівщині

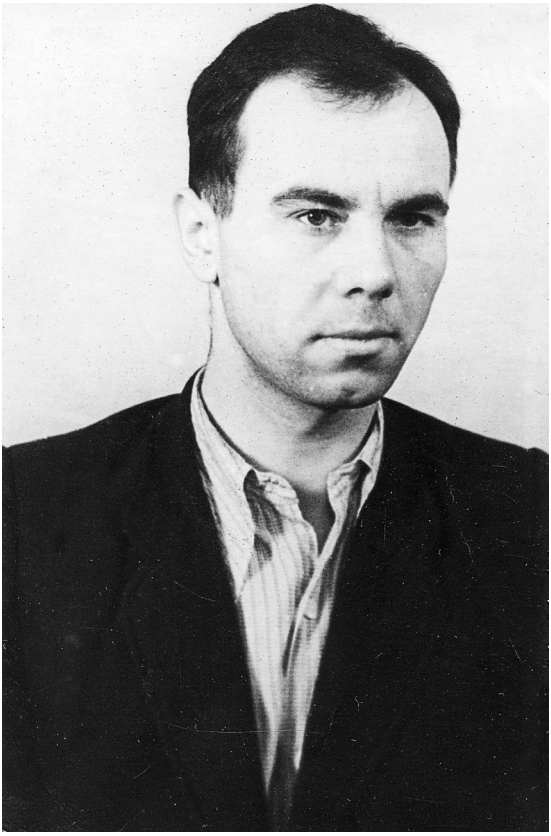

Василь Яремчук.

Напис на звороті світлини:
Дорогим моїм батькам!
На довгу і незабутню пам'ять в дні нашої
довгої розлуки – з далекого Заполяр'я – посилаю!
Нехай цей фотообраз нагадує Вам в часи
радості і журби про щиро люб'ячого Вас сина!
З безграничною любов'ю до Вас!
Ваш Василь.
Норильськ, 8 квітня 1955 р.

В. Яремчук з двоюрідним братом Олексою Олевським. Норильськ, 1952 р.

Серед земляків з рідної Залізниці. Сидять справа наліво: Олекса Олевський, його дружина, Василь Яремчук та син Всеволод. Норильськ, 1954 р.

Норильськ, 1956 р. Зліва направо: сидять Василь Яремчук, Юрій Порайко, Ігор Кушнір; стоять Борис Пришляк, Іван Кривуцький, Василь Баглай, Дмитро Бондун

Серед "норильчан". Норильськ, 1955 р.

Василь Яремчук серед в'язнів Норильська (стоить п'ятий зліва), 1955 р.

На совєтському святі (зліва направо): Іван Кривуцький, Михайло Волосянко та Василь Яремчук. Норильськ, 1.05.1958 р.

Василь Яремчук серед побратимів. Норильськ, 10.08.1955 р.

Суворий пейзаж Норильська.

Норильськ. В'їзд до міста зі сходу.

Норильськ. Будинок політехнічного інституту.

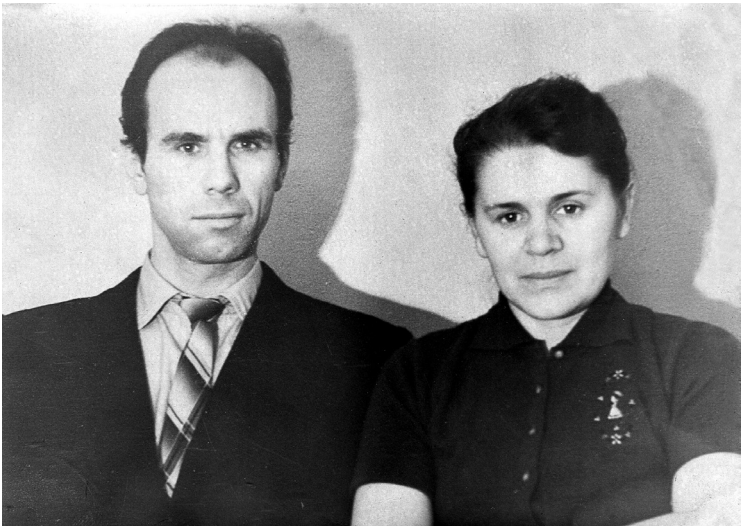

Василь Яремчук з дружиною Любою-Марією Яремчук (Олексів). Фото кінця 50-х років.

Колишні каторжанки, будівники Норильська на вулицях новозбудованого міста, ліворуч – Люба-Марія Яремчук (Олексів). Норильськ, 3.07.1955 р.

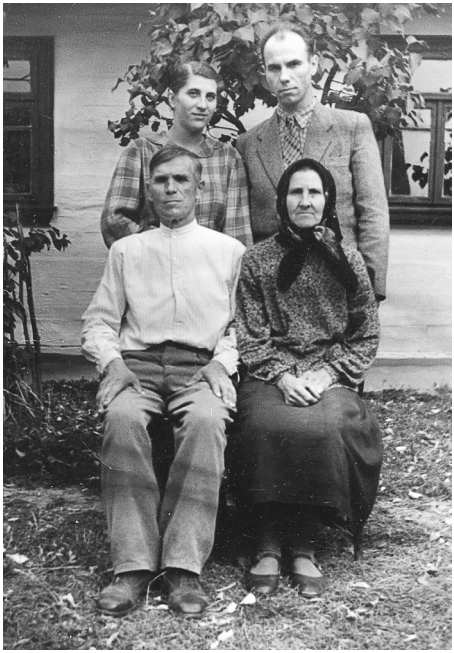

Повернення в село.
З сестрою Меленіною,
батьком та матір'ю біля
рідної хати.
Село Залізниця, 1959 р.

Повернення до дому. Василь Яремчук (в центрі) серед родичів та друзів. 1959 р.

Василь Яремчук – учасник УПА, фельдшер “диверсійних груп УПА”, свідок руйнації Києва “совєтським підпіллям” восени 1941 року, каторжник Норильських концтаборів.

Народився Василь Яремчук 6 червня 1922 року у селі Залізниця Корецького району Рівненської області. На північ від Залізниці є село Харалуг (“мечі Харалужні” – “Слово о полку Ігоревім”). У Залізниці добували залізну руду, ще й досі на північній околиці села можна натрапити на залишки обгорілого вугілля (шлаку). Потім цю руду привозили в Харалуг, де й кували мечі для княжих дружин всієї Київської Русі.

Так як Волинь і Полісся у роки дитинства Василя Яремчука перебували під польською окупацією, про школи з українською мовою навчання, вивчення історії України не могло бути й мови. Тому й навчався Василь Яремчук у сільській школі, яка була польською. З волинських школярів вчителі-шовіністи намагалися вичавити весь дух українства і зробити з них “поляків”.

Возили українських школярів екскурсіями по визначних польських містах: Гнездо, Варшава, Краків, посилено вивчали польську історію. Будь-який супротив проти такої науки або за дрібну образу у бік Польщі та поляків суворо каралися побиттям учнів і багатогодинним стоянням на колінах. Полякам не вдалося зламати дух українства у волинських школярів. На цих теренах виникла УПА.

Історію України, українських письменників Василь Яремчук вивчав самотужки поза школою. Усі матеріали і літературу добрі люди пересилали підпільно з Галичини.

ЗМІСТ

Війна – надія на краще... 5
За зорею! 13
УПА вже діє 17
Злет національної свідомості 20
В УПА 24
Несподіваний розгром 28
В новій окупації. Старі окупанти 34
«М Г Б» діє 35
На Захід 39
Провокація 41
У лабетах НКВД 42

Епілог 140

На обкладинці: мапа з маршрутами рейдів куренів “Негуса” і “Дороша”.

Умовні позначення:

⟶	*рейди на схід*
← — — —	*відступ*
×	*місця боїв та акцій*
◉	*село Макарівка.*

Висловлюю щиру подяку:

за фінансову допомогу
добродійці Мілітині Яремчук

за інформаційно-технічну допомогу
добродіям
Івану Кривуцькому
Галині та Ігорю Заваліям
Остапу Лозинському
Наталії Опир

директору "Музею Івана Гончара" п. Петру Гончару
за ілюстративні матеріали

З подякою і повагою
Любомир Яремчук

Літературно-художнє видання

ЯРЕМЧУК Василь Адамович

У ЛАБЕТАХ ДОЛІ

СПОГАДИ

Редактор ***Ірина Цельняк***
Комп'ютерний набір ***Галина Завалій***
Комп'ютерна верстка ***Юрій Оганесян***
Технічний редактор ***Василь Покальчук***

Упорядник та керівник проекту ***Любомир Яремчук***

Підписано до друку 10.08.2007.
Формат 60x84/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Antiqua.
Ум. друк. арк. 8,84. Ум. фарбовідб. 8,95.
Наклад 500 прим. Зам. № 10

Видавництво "Край" (КВП облради).
79008, Львів, Підвальна, 3.
Свідоцтво держреєстрації ДК №1414.

Друк – Видавничий дім "Ініціатива"